

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
МУСИҚИЙ ТАЪЛИМ КАФЕДРАСИ**

**5111100 - Муסיқий таълим йўналиши 4-2МУЗ-12 гуруҳ талабаси
Сувонова Хилола Садуллоевнанинг**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Мавзу: “Ўзбек бастакорлари ижодидан Шашмақом ва
халқ куйларининг таъсири”**

Илмий раҳбар: Қамов. И

Бухоро – 2016

Ўзбек бастакорлари ижодидан Шашмақом ва халқ куйларининг таъсири

Режа

Кириш

1-БОБ. ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ МУСИҚА МЕРОСИ ТАРИХИГА НАЗАР

1.1. Ўзбек халқининг мусиқий мероси

1.2. Шарқ халқининг мусиқий бойлиги мақом асослари

2-БОБ. ШАШМАҚОМНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ ТАРИХИ

2.1 Мусиқа маданиятида Шашмақомнинг ўрни

2.2. Мусиқа маданиятимизнинг намоёндалари

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги: Тарихдан маълумки, ер юзида яшовчи барча халқларнинг ўз маданияти ва санъати, шунингдек, муסיқий маданияти мавжуд бўлиб, уларнинг маънавий бойлиги ҳисобланган. Айниқса, Шарқ халқларининг муסיқий маданияти ҳар бир халқ миллий муסיқасининг асосини ташкил этган, назарий ва амалий ижрочилик мактабига эга бўлган. Шарқ халқларининг муסיқий бойлиги бўлган мақом, муғом, навба, рага, кюи сингари муסיқий ижрочиликнинг аниқ туркумлари турли даврларда турли кўриниш ва йўналишлар билан ижро этилиб келинган ва ривожланган.

Мақом туркумлари, «Шашмақом» ҳам ўзбек ва тожик халқларининг улкан муסיқий бойлиги ҳисобланиб, халқ бастакорлари ижоди натижасида шаклланган ва бойиб борган. Ҳозирга келиб, бу туркум ижроларининг аниқ шаклига, характериға ва анъанавий ижро услубларига тўлиқ эгамиз деб айта оламиз. Албатта, бунинг боиси, ўтган мақомдон ва бастакор устозларнинг бу борада қилган улкан ижодий меҳнатларининг натижасидир. Мақом ижролари муסיқий маданиятимизнинг асосини ташкил этганлиги сабабли бу мавзуга кўпроқ тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

Мақом атамаси VIII-X асрлардан Уқлидис, Арасту сингари юнон олимларининг муסיқа назариясига бағишланган асарларининг араб тилига таржима қилиниши натижасида қўлланила бошланган. Лекин шу асрда яшаб ижод этган Яхё бин Абу Мансурнинг муסיқа назариясига доир асарида, мусулмон шарқи халқларида юнон муסיқа назариясидан олдин ҳам ўз ерлик халқларнинг ўзига хос муסיқа назарияси мавжуд бўлганлигини айтиб ўтади.

Битирув ишининг мақсади: Муסיқа таълимида миллий ва анъанавий муносабатларнинг ўзбек кўшиқчилиқ санъати ривожига аҳамиятини ёш авлод тарбияси онгига сингдириш, бунда; ўтган сиймолар, ўзбек санъати ривожига, халқимизнинг жаҳон санъати даражасига танитган бастакорларнинг мақом асосларига кўшган ҳиссаларини ўқувчиларга

ўргатиш ва уларнинг маънавий дунё қарабини кенгайтириш, ривожлантиришдир.

Муסיқа сабоқлари ўқувчиларга халқимизнинг кўп асрлик муסיқий анъаналарини ўрганишда ёрдам берган, ва айнаи чоғда, бу анъаналарни миллий қадриятларимиз қаторида эъзозлашга чорлайди. Айниқса мақомларнинг назарий ва амалий томонларини II-XV асрларда яшаб ижод этган ал - Киндий, ал-Фаробий, ал- Хоразмий, Ибн Сино, ал-Урмавий, ал-Шерозий, ал-Хусайний, ал-Марвазий сингари улуғ олимларнинг кўплаб асарларида чуқур илмий шарҳлар билан асослаб берилган.

Битирув ишининг вазифаси:

- Ўқувчилар онгида миллийликни сингдиришда муסיқа маданияти фанининг вазифалари;
- Ўзбек халқининг муסיқий меросини ўрганиш
- Шарқ халқининг муסיқий бойлиги ва мақом асосларини билиш
- Муסיқа маданиятида Шашмақом қўшиқчилик санъатининг аҳамияти;
- Муסיқа маданиятида санъат арбоблари намоёндаларининг улкан зафарлари хусусида

Битирув ишининг объекти: Муסיқа маданияти дарси. Муסיқа машғулотларини олиб бориш жараёнида ўқувчиларнинг муסיқий фаоллигини ошириш, барча фаолият турларидан унумли фойдаланиш.

Тадқиқот методлари: Миллий муסיқа маданиятимизни ўрганиш, таҳлил қилиш, умумлаштириш, кузатиш, суҳбат, савол-жавоб, тест синовлари ва барча муסיқий фаолиятлардан фойдаланган ҳолда фанни ўзлаштириш.

Ҳозирги педагогик технологиялар асосида дарсларни ва битирув малакавий ишларни олиб боришни ҳам йўлга қўйиш.

Тадқиқотнинг назарий аҳамияти: Муסיқа маданияти дарсларида ўқувчиларга ўзбек бастакорлари ижодида тарбия асосий ва мураккаб қирраларидан бири бўлиб, ўқувчиларда муסיқа маданиятига бўлган қизиқиши ва меҳр муҳаббатини оширади. Санъатни идрок этишда, ҳис

қилишда ва тушуниш қобилиятларини ривожлантиришда, халқ куйларининг ўрни беқиёсдир. Ақлий камолатни, ижодий фаолликни, тафаккурни, ўқувчиларнинг миллий маданиятимиз бўлагн мақомларнинг ўзига хослигини кучайтиради.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти: БМИ маънавий гўзаллик ва миллий бойликлардан баҳраманд этиш истагида ёзилган. Мусиқа дарсларида миллий қўшиқчилигимизнинг ўзига хос маънавий-маърифий фикрлашни уйғота олиши билан фарқланади.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги: БМИ халқимизнинг турмуш тарзи, меҳнат фаолияти, турли байрам маросимлари билан боғлиқ қо`шиқ - Ўқувчилар онгида миллийликни сингдиришда мусиқа маданияти фанининг вазифалари; ўзбек мусиқа маданиятининг ривожланиши; Бастакорлар ҳаёти ва ижодий фаолиятида эришилган ютуқлари; Миллий қўшиқчилигимиз намоёндалари ҳаёти ва ижодий фаолиятида миллий қўшиқчилик санъатининг аҳамияти; Бир қаторда бугунги кун санъатимиз риожида қилинаётган саъю ҳаракатларда турли жанрларимизнинг жаҳон узра таниб бораётгани, бунда Профессионал конкурсларда ўзбекистон кадрларининг енг юқори натижаларга еришаётганлигини ҳамма билади дейиш мумкин.

1-БОБ. ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ МУСИҚА МЕРОСИ ТАРИХИГА НАЗАР

1.1. Ўзбек халқининг мусиқий мероси

Буюк Турон заминида мусиқа маданияти ва ижрочилик санъатининг ривожланиши қадим замонларга боғланиб кетади. Буюк шарқ алломалари Муҳаммад Ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Паҳлавон Маҳмуд, Умар Ҳайём, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Паҳлавон Муҳаммад, Нажмиддин Кавкабий, Дарвиш Али Чангий ва бошқа улуғ бобокалонларимиз ўзларининг рисолаларида ижрочилик санъати, мусиқа илми ва тарихи, чолғу созларининг тузилиши, ижровий услублари, санъаткорлик қонун-қоидаларига оид қимматли маълумотларни баён этиб кетганлар. Машҳур дидактик асар «Қобуснома»да ҳам ҳофизлик ва санъаткорликнинг қоидаларига бағишланган алоҳида боб ўрин олган.

Заминимизда ўтказилган тарихий қазилмалар натижасида топилган дуторга, сурнай, қонунга, найга ўхшаш созлар, тошларга ўйиб битилган созандаларнинг соз чалиб турганидаги тасвирлари, миниатюра асарларидаги созанда ва ҳофизларнинг расмлари ўлкамизда ижрочилик санъати қадимдан ривожланиб келганлигидан далолат беради. Шарқ халқларининг мусиқий мероси бўлмиш Мақом, Мўғом, Дастгоҳ, Навба, Рага, Кюи каби ижрочиликнинг мураккаб туркумлари авлоддан-авлодга оғзаки равишда ўтиб келган. Тарихий манбалар, билимдон устоз санъаткорларнинг фикри ҳамда илмий тадқиқотларга қараганда, XIII-XVII асрларда Ўрта Осиё, Хуросон ва Озарбайжон халқлари мусиқасида қуйидаги ўн икки (Дувоздах) мақом мавжуд бўлган. Булар «Ушшоқ», «Наво», «Бузалик», «Рост», «Хусайний», «Хижоз», «Роҳавий», «Зангула», «Ироқ», «Исфохон», «Зирофқанд», «Бузург».

Яна бир тарихий манбага мурожаат қиладиган бўлсак, улуғ олим Мирзо Улуғбек Тарағайнинг «Рисола дар илми мусиқа» (Мусиқа илми ҳақида рисола) китобининг «Дар баёни дувоздах мақом» (ўн икки мақом зикрида)

бобида шундай фикрлар келтирилади: Хожа Абдулқодир ибн Адурахмон Мароғий, Хожа Сайфидин Абдулмўмин, Султон Увайс Жалоирийларнинг сўзларига қараганда, аввалда мақомлар еттита бўлгон: «Мақоми рост», «Мақоми Ушшоқ», «Мақоми Наво», «Мақоми Роҳоҳ», «Мақоми Хижоз», «Мақоми Ироқ», «Мақоми Хусайний». Яна ушбу рисолада улуғ бобомиз Улуғбекнинг ўзи танбур ва ноғорани жуда яхши чалганлигини, «Булужий», «Шодиёна», «Ахлоқий», «Табризий», «Усули равон», «Усулий отлиғ» сингари куйларни ихтиро қилганлигини таъкидлаб ўтади.

Юқоридаги фикрларга суянган ҳолда, шундай хулоса қилиш мумкинки, тарихий шароитда янги ижро йўллари сайқалланган кўринишлари билан жилоланиб келган. Кейин- чалик халқнинг этник жойлашиши, яшаш шароитлари, турмуш тарзига қараб уларнинг турлича маданий ривожланиш даврига асосланиб ҳар хил мақом йўллари ҳам ўз ўрнини топганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Натижада XVIII асрга келиб Бухоронинг «Шашмақом» (Олти мақом)и: «Бузрук», «Рост», «Наво», «Дугоҳ», «Сегоҳ», «Ироқ» мақомлари ўзининг наср ва мушкулот қисмлари билан ривожланган бўлса, Фарғонанинг «Чор мақом»и (Тўрт мақом), «Дугоҳ Хусайний»нинг еттита йўли, «Чоргоҳ»нинг олтита ижрочилик йўли, «Шахнози Гулёр»нинг олтита ижрочилик йўли ҳамда «Баёт» йўлларининг савти ва тароналари билан жилоланиб, ижро этиб келинган.

Хоразм мақомларида ҳам юқорида таъкидланган олти мақом ижросини алоҳида услубий ва ўзига хос йўналишини кузатиш мумкин. Бунда фақат кейинчалик еттинчи мақом сифатида чертим йўлидаги «Панжгоҳ» мақоми киритилган. Шунинг учун авлоддан авлодга ўтиб келган бебаҳо мусиқий бойлиги саналмиш Бухоро, Хоразм ва Фарғона, Тошкент мақомлари, бетакрор ашула ва катта ашулалар сингари дурдоналар бизга берилган улуғ неҳмат сифатида ардоқланади.

Халқ санъатининг улкан билимдони устоз Юсуфжон қизик

Шакаржонов: «Миллий муסיқа санъатимиз бамисоли бир дарахт бўлиб, унинг томири Хоразм, танаси Бухоро, шохлари Фарғонадир», - деб таҳрифлаган эканлар. Устознинг бу сўзларида катта маъно ётади.

Муסיқий ижрочилигимизнинг яна бир йўналиши дostonчилик санъати Сурхондарё, Қашқадарё, Хоразм воҳаларида жуда ривожланган бўлиб, халқ бахшилари томонидан се- виб ижро этиб келинади.

Тарихий манбаларга мурожат этадиган бўлсак муסיқий маданиятимиз узoқ тарих билан боғланганлигини гувоҳи бўламиз. Бунга қадимшунослар томонидан топилган ашёвий далиллар тош деворларга чизилган муסיқий созлар ва созандалар суратлари, миниатура кўринишидаги шохлар саройларидаги базмларда созандалар тасвири, муסיқий ижрочили- гимизнинг садолари асрлар оша бизга етиб келганлигидан далoлат беради.

IX- XII асрларда Ўрта Осиё муסיқий маданиятида ўзгаришлар даври бўлганлиги манбаларда кўрсатиб ўтилади. Лекин X-XII асрларда ижод қилган созандалар, ҳофизлар ва бастакорларнинг номлари ва уларнинг ижодий фаолиятлари ҳақида жуда кам маълумотлар сақланиб қолган. Устоз муסיқашунос олимларнинг ёзма манбаларига асосланиб баҳзилари устида тўхтаб ўтишни лозим топдик. VI-VII асрларда яшаб ижод этган Ўрта-Осиёлик Фах- лобод Борбад ҳақида маълумотларга қараганда муסיқашунослик, бастакорлик, созандалик ва ҳофизлик борасида тенги йўқ санъаткор бўлганлиги эҳтироф этилади. Афсонавий ижро- чилик маҳоратига эга бўлганлиги ҳақида ёзган устоз муסיқашунос олим Ар-розий Борбад- нинг буюк ижрочилик маҳорати билан биргаликда муסיқий созларнинг ҳам яратувчиси бўлганлигини айтиб ўтади. Борбад яратган муסיқа асбоби X-XII асрларда Хуросон ва Туронда кенг тарқалганлигини ва унинг 4 торли бўлганлигини ёзади.

Қадимий кўлёмаларда X-XII асрларда ижод қилган Абубакр Рубобий, Бунаср, Буамир ва чангчи Лукорий ва бошқа созанда ва ҳофизларнинг номлари эслаб ўтилади.

IX- X асрда яшаган буюк шоир Абу Абдулло Рудакий ўз замонасининг чанг созла- рини чалишда моҳир бўлганлиги, айниқса «Бўйи жуйи мулиён» шеҳрини ушшоқ куйида айтилгани қадимги кўлёмаларда кўрсатилган. Адабиётшунос олим Н.Маллаев қадимий кўлёмалар асосида X- XII асрларда танбур, рубоб, кус ноғора, кўбиз, табл, танбурок, зир, най, чағона, шайпур, сурнай, карнай, арғунан, қонун каби торли, зарбли ва пуфлаб чалади- ган чолғу асбоблари ўлкамизда кенг тарқалганини ва ўн икки мақом тараққий топиб тако- миллашганини кўрсатиб ўтган.

Ўша даврнинг буюк олими Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғотий турк» асарида қадимий туркий халқларнинг халқ оғзаки ижоди ва кўшиқлари, байрам ва маросимларида- ги меҳнат кўшиқлари, қахрамонлик кўшиқлари ҳақида намуналар берилган бўлиб, ўша за- монда кўшиқчилик жанри ривож топганини кўрсатади.

X- XII аср мусиқа ва ашула санъатига доир баён этилган ноёб маълумотлар Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билиг» асарида ҳам учрайди. X асрнинг буюк қомусий олими, мусиқашунослик фанининг улуғ кашфиётчиси Абу Наср Ал Форобий (873-950) бўлиб, унинг мусиқа соҳасида яратган асарлари асосида оврўпа олимлари ҳам қатор асар- лар яратганлар. Фаробий ўз фаолиятида мусиқа илмини тадқиқ этиш билан бирга физиологик асосларини ишлаш устида ижод қилди ва «Қонун», «Ғижжак» каби янги мусикий созларни кашф этди. Унинг мусиқа соҳасидаги назарий асарларидан «Китаб ул мусиқа ал- кабир» («Катта мусиқа китоби»), «Калом факултет-ил мусиқи» («Мусиқа ҳақида сўз»), «Китоб фи ихсоал ибқоҳ» (куйлар таснифи ҳақида китоб»), «Китоб фи-н накра музофа илал ибқоҳ» (Ритмга қўшимча қилинадиган силжишлар ҳақида китоб») китоблари маълум. Академик Музаффар Хайруллаевнинг «Форобий» асарида унинг мусиқа ижоди ҳақида қимматли маълумотлар берилади.

Форобий Туркистоннинг Фароб (Ўтрор) шаҳрида туғилган бўлиб, унинг отаси Муҳаммад Тархон туркий қабилалардан эди. Аввал Ўтрорда, ўқиб,

сўнгра Боғдодга бориб унда фалсафа, табиёт, музика фанлари билан чуқур шуғулланади. Қадимги Юнон фойла- суфларидан Афлотун (Платон), Арасту (Аристо-телр) ларнинг дунё қарашларини чуқур ўрганиб, уларнинг тахлимотларини қайтадан ишлаб чиқди. Бу эса унга Аристотел-дан кей- ин «Устод соний» (Иккинчи устод) номини беради. У ўша даврнинг энг ўткир созандаси, бастакори, Ўрта Осиёда ва Яқин Шарқда музика маданиятининг йирик арбоби сифатида танилди. Форобий ўша давр ижрочилик санъатида ҳам бениҳоя катта шуҳрат қозонди. Унинг музика йўналишидаги назарий асарлари келажакда Ўрта Осиё халқлари музика фа- ни тараққиётига асос бўлди ва шу билан бирга дунё музика фани ривожига ҳам катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Яна бир улуғ аллома Абу-Али Ибн Сино (980-1037) ҳам музика назарияси билан шуғулланган бўлиб, 1931 йилда Махмуд ал Хавфнинг Берлинда нашр этилган Ибн Синонинг музика ижодига бағишланган китобида Абу-Али Ибн Синонинг катта музика назариячиси ва унинг музика асбоблари ҳам кашф этгани тўғрисида маълумот беради. Яна шу китобда улуғ олимнинг музика ҳақидаги «Китоб ун нажот» асарининг арабчадан немисча- га таржимаси берилган. Абу Али Ибн Сино медицина, фалсафа, музика соҳасида «Алқонун фит-тиб» («Тиб қонун»), «Китоб ул шифо» («Шифо китоби»), «Донишнома», «Рисола фиал музикий сайр мо фи ал шифо» («Музика тўғрисида» «Шифо»да берилгандан бошқа рисола») каби катор асарларни ёзди. Ибн Синонинг музикага доир мулоҳазалари «Китоб уш шифо» асарига алоҳида бир қисм қилиб киритилган. Юқоридаги асарларда Ибн Сино музиканинг эстетик аҳамияти ва таъсир кучига эътибор бериб, айрим жисмоний ва руҳий касалликларни музика воситаси билан шифолаш усулларини ўз амалиётида жорий қилади. Бу яна ўша даврда музика санъатининг юксакликка эришганини ҳам кўрсатади. Абу Али Ибн Сино Бухоронинг Афшона қишлоғида туғилган бўлиб, отаси Абдуллоҳ асли Балхлик давлатманд ва маданиятли киши бўлиб, ўғлини ёшлигидан

қобилияти, истехдодини, зехнини кўра билган ҳолда унинг ўқишига катта эътибор беради. Ибн Сино Бухорода яшаган даврида Сомонийларнинг бой кутубхонасидан фойдаланади ва Юнон ки- тобларини тинмай қироат қилади. 999 йилда Қорахонийлар томонидан Сомонийлар давлати қулатилгач, Урганчга келиб Хоразм олимлари қаторидан жой олади. Кейинчалик Маҳмуд Ғазнавий тазйиқи остида кўп шаҳарларни кезиб 1037 йилда Ҳамодонда вафот этади.

Х асрда яшаб ижод қилган Муҳаммад Ибн Ал Хоразмий мусиқа ҳақида асар ёзиб, ўзининг «Мафотих ул улум» деб аталган қомусий асарига асосий боблардан қилиб қўшган. Хоразмликлар қадимдан мусиқа ва рақс ҳамда қизиқчилик шайдоси бўлганликларига Алишер Навоий ҳам шохидлик беради. У ўзининг «Сабҳаи сайёр» достонида бир мусиқашуносни Хоразмдан келтириб гапга солганлигини қуйидаги мисраларда ифодалай- ди.

Чун дуо қилди, деди фарзона,
Ки дей ўз кўргонимдан афсона,
Менки тушмиш буён чузор менга,
Мулк Хоразм эрур диёр менга,
Санъатим онда соз чолмоқ иши.
Қилмойин мен каби ишимни киши,
«Илм адвор» фан мусиқий
Мендин ул, илм бўлди
тахқиқий.

Шундан кўринадики, қадимги замонлардан бери мусиқий санъат дунёсида Хоразм юксак ўринда бўлган. XI-асрда дунёга келган «Қобуснома» асарининг 36-боби ҳам мусиқа санъатига бағишланган бўлиб, унда китоб муаллифи Кайковуснинг чолғучи ва ҳофизларга қандай куй танлаш ва қачон, қаерда ижро этиш ҳамда санъаткор одоби ва маданиятлари тўғрисидаги насихатлари, ўша даврда мусиқий санъатнинг тараққиёти юксак даражада

кўтарилганлигидан далолат беради.

XII асрдан бошлаб Ал-Форобий, Абу Али Ибн Сино мусиқа назариялари замирида маҳаллий тилларда мусиқа фани ҳақида қатор асарлар майдонга кела бошлади. Хоразмлик олим Ар-Розий ўзининг XII -асрда ёзган «Жомеҳул -улум» қомусининг бир бўлимини мусиқа фанига бағишлаган. XIII - асрда Муҳаммад Ибн Маҳсуд ал-Шерозий (1236-1310) «Дар илмий мусиқий», Сайфутдин Абдул Мўҳмин ал Урмавий (1294 йилда вафот этган) нинг «Рисолатун Шарафия» каби асарлари ҳам мусиқага бағишланган. Мусиқа илми билан ўрта аср олими Муҳаммад ал Амулий ҳам шуғулланган. Замонамизнинг атоқли мусиқашунос олими санъатшунослик доктори Исҳоқ Ражабов (1927-1982) XIII- асрда майдонга келган ал-Урмавийнинг «Рисолатун Шарфия», Аш-Шерозийнинг «Дар илмий мусиқий» асарларига илова қилинган ва уд сози учун ёзилган қадимий мусиқа ноталарини шартли белгилар билан ҳозирги замон нотасига ўгиришда тажрибалар ўтказди. Муҳим аҳамиятга эга бўлган бу тадқиқотда XIII-асрда нотага олинган қадимий мусиқа тузилиши- ни ҳозирги замон ўзбек куйларига жуда яқинлиги аниқланган.

Тарих зарвақларига назар солганимизда улуғ бобомиз Амир Темур даврида ҳам маданият ва санъат ривожланганлигини гувоҳи бўламиз.

Айниқса Абдулқодир Мароғийнинг Шом давлатидан олиб келиб сарой мусиқачиларининг раҳбари этиб тайинланганлиги ҳам унинг мусиқа санъатига ихлосманд бўлганлигидан далолат беради. XVIII- аср мусиқа тарихчиси Дарвиш Алининг маълумотига қараганда Хожа Абдулқодир Мароғий исфахонлик бўлиб, ўша давр Шарқининг буюк мусиқа олими, бастакор ва назариётчиси эди. У Самарқандга келгач, сарой театри ва мусиқасига раҳбарлик қилди. Самарқандда ўз мактабини яратди, кўплаб шогирдлар тайёрлади ва мусиқий тараққиётга катта ҳисса қўшди. Унинг қаламига мансуб «Зубдатул адвор», «Мақосидул илҳон» номли китоблар ёзилганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд бўлиб, Дарвиш Али яна

«Миатайин» номли мусиқа тўплами яратгани ҳақида маълумот беради.

Амир Темури ўз тузукларида ўнинчи тоифа ҳунар-санъат эгаларидир. Уларнинг давлат хонага келтириб ўрдада ўринлар белгиланган, деб таҳрифлайди. Ёзма манбаларда яна шу даврнинг йирик бастакор созандаларидан Сайфитдин Найи ва Қутби Найи, Саид Юсуф (қўбуз), Дарвиш бек каби мусиқа соҳасида машҳур бўлган санъаткорлар қаламга олинади.

Мовароуннаҳр маданияти ва санъати айниқса Улуғбек (1394-1449) замонасида юксакликка кўтарилди.

Профессор Абдурауф Фитрат Улуғбек даврида Самарқандда ижод қилган Дарвиш Ахмадий Қонуний, Султон Аҳмад Найи, мусикий рисола ёзган қорақўллик Ҳисорий, Хоразмлик Абу Вафо, мусиқашунос олим мавлоно Соҳиб Балҳий, Шаҳрисабзлик бастакор Абул Барака, машҳур созанда Навоийнинг муаллими Хўжа Юсуф Бурхон, Навоийнинг тоғаси Муҳаммад али Ғарибийлар каби ўша замоннинг машҳур санъаткорларини қаламга олиб ўтади. Машҳур мусиқашунос Ҳофиз Дарвиш Алининг қаламига мансуб «Тухфатус сурур» асарида айтилишича Улуғбек Мирзонинг ўзи ҳам мусикий олимлардан саналган.

«Муҳит ат таворих» китобида уни бастакор сифатида «Булужий», «Шодиёна» - (бу бизгача етиб келган), «Ахлоқий», «Табризий», «Усули равон», «Усули Баҳри» каби йирик мусиқа асарлари яратгани кўрсатилади. Маълумотларда шаҳар санъаткорлари ичида яллачи аёллар ва раққосалар ҳам бўлганлиги айтиб ўтилади.

Улуғбек вафотидан сўнг санъатдаги ривожланиш даври Хиротга кўчди. Бунинг бе- восита раҳбарлигида улуғ бобомиз Алишер Навоий турди, подшоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаро ҳомийлик қилди. Навоий бутун Мовароуннаҳр, Хуросон санъат ва адабиёт, маданият аҳлининг сарбони бўлиб янги тараққиёт поғонасига олиб чиқди. Шу давр ичида ўзбек халқининг мусиқа маданияти юксак чўққига кўтарилди. Буюк мусиқа устозлари энг истеъдодли

талабаларни ўз тарбиясига олди. Янги куйлар, кўшиқлар, мусиқа назариясига оид асарлар майдонга келди, талантли созандалар, бастакорлар, ҳофизлар етишиб чикди. Устози ва дўсти буюк шоир Абдурахмон Жомий ҳам бу борада қалам тебратиб «Рисолал мусиқий» асарини ёзди. Бу асарда ўзбек халқининг қадимий ўн икки мақоми ҳақида қимматли маълумотлар берилди. Яна бир замондош олим Зайнобурдин Ал Хусайний «Қонуни илми ва амали мусиқий» номли мусиқий дарслик ёзиб, уни Навоийга бағишлади. Нуриддин Марғилонийнинг «Мақсадул адвор» («Мусиқа илмини мақсади») рисоласи ҳам майдонга келди. Навоий фақат санъаткорларнинг ҳомийси бўлибгина қолмай, у мусиқа олими ва бастакори ҳам бўлган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур унинг бир қатор мусиқа асарлари яратганини, жумладан «Накши» (ашула)лари, «Пешрав» (мусиқа)лари борлигини «Бобурнома» асарида ҳикоя қилади. Ўзларининг таҳаллуслари ҳам «Наво» га боғланганликлари замирида мусиқага яқиндан ошно бўлганликларини кўрсатади!.

Навоий «Маҳбубул-қулуб» асарининг иккинчи мутриб (ашулачи), муғанний (созанда) фаслида мутриб ва муғаннийлар ижроларини таъсирчанлиги ва тарбиявий аҳамияти ҳақида сўз юритади ва най, ғижжак, танбур, чанг, уд, рубоб, кўбуз, қонун, чағона, каби мусиқа асбобларини фазилатларини ҳам таҳрифлайди. «Мезонул авзон» асарида Навоий туюқ чанги, туркий, орзуворий, муҳаббатнома, мустаҳзод каби халқ кўшиқларининг 8 тури, уларнинг вазн хусусиятлари ҳақида маълумотлар беради. «Ҳамсатул-мутаҳаййирин» асарида эса Навоийнинг мусиқа назариясига катта эътибор бергани намоён бўлади. Бу асарда Мавлоно Али Ҳоҳнинг тенги йўқ созанда, назариётчи эканини ва унга бир назарий дарслик ёзишни топширганини айтади. Бундан ташқари устод Қулмуҳаммад, Хўжа Шаҳобиддин, Абдулломарваридий, мавлоно Биноий каби мусиқашуносларнинг мусиқага оид асарлар ёзганларини кўрсатиб ўтади. Навоий «Холати Паҳлавон Муҳаммад» асарини ўз даврининг буюк бастакори, ўн икки мақомнинг такомиллашувида катта ҳисса қўшган

Паҳлавон Муҳаммаднинг мусиқа ижодига бағишлади.

Ўша давр мусиқа маданияти ҳақида Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам қимматли маълумотлар берган. Унинг ёзишича устодлар Қулмуҳаммад, Абдулло Марворидий, Хусайн Удий, Дарвишбек, Юсуф ўғлоки (қўбиз), Ғулом Шоди, Шайхи найи, Шайх қули (ғижжак)лар Навоийнинг ёрдами ва ғамхўрлиги туфайли шуҳрат топганлар. Зайниддин Восифий ўзининг «Бадоехул вақеҳ» асарида Навоий замонасида халқ санъатини катта ривож топгани тўғрисида ёзиб, Ҳасан Найи, Аҳмад Ғижжакий, Али Кучак Танбурий, Ҳасан Болобоний, Мирзо Байрам, Ғиёсиддин каби созанда ва бастакорларни номларини келтиради.

Зайниддин Восифийнинг маълумотларига қараганда Хирот Сафавийлар томонидан ишғол қилинганда беш юзга яқин санъат аҳли Мовароуннаҳрга кўчиш қилганлиги, булар орасида Қосим Али қонуний, ашулачи ва созанда аёл (туғанния) ЧақарХоним, Саид Аҳмад Ғижжакий, Муҳиби Али Болобоний, Ҳасан Уди, Хусан Уди, Хусайн Кучак найи, Ҳофиз Мархонанда, раққослардан Мақсуд Али кабилар борлиги айтиб ўтилади.

Профессор Абдурауф Фитрат ҳам XV-асрда Мовароуннаҳр ва Хиротда ижод қилган. «Ишрат» исмли чолғу созини чаладиган устод Абулқосим ва Хусайн Бойқаронинг мусиқий муаллими, андижонлик мавлоно Юсуф Бадийи, (Хусайн Бойқаро ҳам мусиқа билан шуғулланганлиги шундан кўринади), танбурга бир сим қўшимча қилиб ижро этган. Маҳмуд Шайбоний, Абдуқодир Марғилоний, Ҳабибуллоий чанги, Муҳаррабий чангчи, Али Шунқар, Меҳтар Шамсиддин ноғорачи, Меҳтар Имом ноғорачи, Алижон ғижжакийлар каби ўша замоннинг мусиқий устозлари ҳақида маълумот беради.

XIV аср охири XV асрда Фарғона, Тошкент, Бухоро, Кеш ва Хева каби Мовароуннаҳрнинг бошқа вилоят ва шаҳарларида ҳам маданий ҳаёт, жумладан мусиқий маданият ривож топди. Фарғона ҳукмдори Умаршайх (Бобурнинг отаси) ўз пойтахти бўлмиш Андижонга санъат аҳлини йиғишга ҳаракат қилган. Ўша давр санъат равнақи ҳақида «Бобурнома»да

марлумотлар берилади. Бобур ўша давр Андижон муסיкий муҳитининг устозларидан Хўжа Юсуфни, Восидий эса Тошкентлик бастакор, созанда Шох Ҳусайнни эслаб ўтадилар.

XVI- XII аср муסיкий санъатнинг тараққиётига назар солсак, ўртадаги бир қанча узилишлардан сўнг, олдинга силжишлар рўй берганини гувоҳи бўламиз. XVI-асрнинг йирик шоири ва муסיқашунос олими Нажмитдин Кавкабий (1576 йилда вафот этган) раҳбарлигида ўн икки мақом янада мукаммалашди. Дарвиш Алининг ҳикоя қилишича, Ҳиротда таҳсил кўрган мавлоно Нажмитдин Кавкабий Убайдуллохон томонидан Бухорога олдириб келинган ва бу ерда ўз мактабини яратиб, ўзбек муסיқаси такомили устида иш олиб борган. У Хўжа Муҳаммад Мавлоно Ризо Самарқандий, Хўжа Ҳасан Нисорий, Мавлоно Ҳасан Кавкабий, Боқи жарроҳ каби муסיқашуносларни тайёрлаган. Кавкабий «Рисо- лаи муסיкий» асарини яратиб муסיқа назарияси фанига катта ҳисса қўшган.

XVI аср охири XVII асрда Шайбонийлар ҳукмдорлиги даврида Бухорога турли ерлардан санъаткорларни олиб келиб тўплаш давом эттирилади. Убайдуллохон (ўзи шоир сифатида девон қолдирган) Ҳиротни босиб олганда машҳур Ҳофиз Ахий Г аравийни Бухорога олдириб келади ва Гаравий Бухорода мақом ижрочилари мактабини ташкил қилади. Дарвиш Алининг шоҳидлик беришича Ахий Гаравий мактабида Хўжа Ҳамза Тошкандий, Хўжа Бобо чангий, Дарвиш Маҳмудий Андижоний, Ҳофизи Ушшокий каби Мовароуннахрнинг турли жойларидан келган ҳофизлар тарбияланганлар.

XVII -асрнинг йирик созандаси, муסיқа тарихчиси ва назарийгчиларидан бири Дарвиш Али Чанги бўлди. У 12 бўлимдан иборат «Рисолаий муסיқи» асарини яратди. Бу асар ўша давр муסיқа тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Унда мақомлар, мақомларнинг шўрбалари, усуллари ва муסיқа назариясига кенг тўхтайди. Дарвиш Али рисоласига турли даврларда яшаган созандалар ҳақида ва ўша замон муסיқа

асбоблари танбур, чанг, най, қўшнай, қонун, уд, барбад, рубоб, қўбуз, руд, ғижжак, ишрат, кунгура, дутор, сетор, сурнай, болобон, ноғора, карнай, доира каби созлар тўғрисида кенг маълумот беради. Бу даврда яна номаълум муаллифлар томонидан «Рисолатун фиилмил мусикий», «Присолаи карамия» каби мусиқа назариясига оид асарлар ҳам ёзилади.

XVII- асрнинг иккинчи ярмига келиб мусиқа санъати яна тушкунликка тушади. Мовароуннахрнинг уч хонлик ва амирликка бўлиниб кетилиши сезиларли таъсирини кўрсатади. Бунинг натижасида маданий-мусикий ҳаётда ажралишлар рўй беради. Шунга қарамасдан Хива хонлигида, Бухоро амирлигида, Қўқон хонлигидаги мусикий санъат муҳити ўз ҳолича давом этди ва бирмунча муваффақиятларга ҳам эришилди.

Ўтмишда нота ёзуви бўлмаганлиги сабабли оғиздан оғизга ўтиб келган мавжуд халқ мумтоз куй ва қўшиқлари эндиликда нотага олинган бўлиб, бу хайрли ишни В.А. Успенский, Е.Е. Романовская, И.А. Акбаров, М. Юсупов, академик Юнус Ражабий сингари алломалар амалга оширдилар. Бу борада, айниқса, устоз Юнус Ражабийнинг хизматлари бекиёсдир. Натижада «Ўзбек халқ музикаси», «Шашмақом», «Хоразм мақомлари», «Гулёри Шахноз» сингари кўп жилдли қатор мусикий тўпламлар дунёга келди ва халқимизнинг чи- накам маънавий бойлигига айланди.

Ушбу тўпламларда мақомларни ва халқ анъанавий қўшиқларини наср ва мушкулот, айтим ва чертим йўлларини устоз ҳофизлар ва моҳир созандалар ажойиб сайқаллар бериб ижро этишиб келмоқдалар. Яна шуни айтиш жоизки, халқимизнинг улкан мусиқа меросини, фольклор санъатини илмий таҳлил қилиб, уни халққа етказиш борасида мусиқашунос олимларимизнинг ҳам хизматлари катта бўлиб, ўзларининг китоб ва монографияларида, қўлланма, дарсликларида, мақола ва чиқишларида илмий нуқтаи назар билан асослаб бермоқдалар. Бу борада Файзулла Кароматов, Илёс Акбаров, Исҳоқ Ражабов, Тўхтасин Ғофурбеков, Рустамбек Абдуллаев, Абдуманнон Назаров, Оқилхон Иброҳимов, Отаназар Матёкубов, Равшан

Юнусов сингари таниқли мусиқашуносларимизнинг меҳнатлари беқиёсдир.

Ўлкамизда мусиқий меросимизнинг ажралмас қисми бўлмиш ҳофизлик азалдан муқаддас саналган. Ислом оламида муқаддас китобимиз бўлмиш «Қурхон» оятларини дил- га жо қилиб, унинг зери забарлари билан ёддан ижро этган алломаларни «Ҳофизи Қурхон» деб юритганлар.

«Ҳофиз» арабча сўз бўлиб, «ёдда сақламоқ» маъносини англатади. Ҳофиз Оллоҳнинг 99 исмларидан бири деб ҳам таҳрифланади. Мумтоз ҳофизларимиз исломий билимлардан ҳамда бадиий шеҳриятдан хабардор бўлганлар. Шунинг учун ҳам улар ижро этган кўшиқлар ниҳоят таъсирчан бўлиб, тингловчиларни ўзларига ром эта олган. Мумтоз шоирларимизнинг беқиёс маънога эга бўлган ғазалларини куйга солиб, ижро этган кўшиқлари учун «Ҳофиз» деган номга мушарраф бўлишлари ҳам қандайдир рамзий маъно касб этиши табиийдир. Бу ўринда Мажзуби Намангонийнинг қуйидаги сатрлари ибратлидир:

Дема танбур ноласин қўл ташлаганда
тордин Билки келмиш бу тарона
санъати Жаббордин.

Шундан кўринадики, мусиқа инсон жисмига жон билан кирганлигини, бунда илоҳий қудрат борлигини ислом уламолари ҳам эҳтироф этишган. Улуғ аллома Алихонтўра Соғуний «Тарихи Муҳаммадий» китобларида шаҳодат беришларича, пайғамбаримиз Расулуллоҳ (С.А.В.) Маккадан Мадинага ҳижрат қилиб шаҳарга киришларида ёш жория қизлар чилдирмалар чалишиб, қуйидаги кўшиқ ва алёрларни айтишган экан:

Тўлин ой чиқди бизларга Видо тогини устидин,
Керакдур шукрини айтмоқ, бу дунё борича биздин,
Келибсиз, хуш келибсиз, эй юбормиш тангрини нури
Қабул этмак эрур биздин, худо амри келур сиздин.

Бани нажор аҳлининг ёш қизлари бўлурмиз,
Муҳаммаднинг келганин бахтимиз деб билурмиз.
Хуш келдингиз бизга сиз, қадамингиз муборак,
Оёқ босган изингиз кўзга сурма қилурмиз.

Шундан кўринадик, кўшиқ, алёр, лапар айтиш Пайғамбаримиз
(С.А.В.) давридан бизга мерос бўлиб қолган.

Ўтмишдан мақом ва анъанавий мумтоз кўшиқларнинг дунёга келишида
ва ижро этилишида барча даврларда яшаган халқ бастакорлари ва
хофизларининг ижодлари давр билан ҳамоҳанг бўлган. Бунга машҳур
бастакор ва ижрочилар Борбад Марвазий, Абу Хафз Суғдий, Абу Бакр
Рубобий, Абул Аббос Бахтиёр, Абдулқодир Мароғий, Дарвишали Чангий,
Пахлавон Муҳаммад сингари бобокалонларимизнинг ижодларини мисол
тариқасида келтириш мумкин.

Улуғ мутафаккир Алишер Навоий ижодида ҳам муסיқа санъати катта
ўрин тутган. Қуйида шоирнинг «Ҳофиз» радибли шеҳридан мисол
келтирилади:

Чекти булбул киби минг лаҳз ила дoston Ҳофиз,
Йўқ анингдек яна бу даврда хушхон Ҳофиз.

Ҳофиз этган киби халқ лутфи они Қурҳонда,
Бўлдик онинг доғи ҳар ҳолида Қурҳон Ҳофиз.

Сендадир наҳмаи Довуд ила инҳофи Масих,
Бордурур йўқ эса даврон фаровон Ҳофиз.

Эй Навоий, дема лаҳнига недин бўлдинг сайд,
Халқ сайдига кони ўйла хуш илҳом Ҳофиз.

Ғазал сатрларида Навоийнинг ҳофиз аҳлига бўлган чуқур ҳурмат-
эҳтироми, хонанда санъатини улуғлаш, хушхон ҳофизларнинг сифатлари

ифодаланади. Болалигидан чолғучи бўлган Довуд пайғамбар мусиқа санъатининг пири ҳисобланади. Шу сабабдан ушбу ғазалда «Наҳмайи Довуд» ибораси қўлланилган.

Ўзбек халқ мусиқасининг жанрларига асосланиб яратилган асарларни ижро этувчи- лар қадимдан турлича номланган: хонанда, ҳофиз, ашулачи, қўшиқчи, яллачи, катта ашулачи, лапарчи, талқинчи, мақомхон, савтхон, бахши, шоир, зокир, муғанний, мутриб, йировчи, гўянда сингарилар.

Бу ижрочилар бир неча гуруҳга бўлинадилар, чунончи, мақом ижрочиларига мақомхон, ҳофиз, хонанда, савтхон дейилса, достон, мусиқа ижрочиларига бахши, шоир, достончи, йировчи дейилган. Халқ орасида кенг тарқалган жанр ижрочилари яллачи, лапарчи, ашулачи, қўшиқчи сингари номлар билан аталиб келинган.

Шу ўринда айтиш керакки, барча мақом ижролари ва машҳур қўшиқлар турли даврларда қайсидир бастакор томонидан яратилган. Бу ижролар халқона бўлганлиги сабабли халқ орасига сингиб кетган ва халқнинг маънавий бойлигига айланган. Шу боис бизнинг давримизда ҳам яратилган анъанавий қўшиқларимизнинг машҳурлари бастакорлар томонидан яратилиб, халқ орасида машҳур бўлиб кетишининг сабаби ҳам шундадир. Масалан, Юнус Ражабийнинг «Не наво», «Куйгай», Тўхтасин Жалиловнинг «Кокилинг», «Ўйнасин», Комил- жон Жабборовнинг «Этмасмидим», Имомжон Икромовнинг «Сўлим», Саиджон Калоновнинг «Эй сарви равон», Дони Зокировнинг «Эй сабо», Орифхон Ҳатамовнинг «Хоҳ инон, хоҳ инонма», Раҳматжон Турсуновнинг «Ғамзасин» сингари юзлаб қўшиқлар бунга мисолдир.

Анъанавий қўшиқ ижрочилиги тарихига назар ташласак, ХIХ асрнинг иккинчи яр- ми ва XX аср бошларида ўлкамизда бу муқаддас санъатнинг бутун бир ижрочи авлоди етишиб чиққанлигининг гувоҳи бўламиз. Ота Жалол Носиров, Ота Ғиёс Абдулғани, Хожи Абдулазиз Абдурасулов, Домла Ҳалим Ибодов, Леви Бобохонов, Содирхон ҳофиз Бобо- шарифов, Зоҳидхон

хофиз, Мадали хофиз, Мулла Тўйчи Тошмухаммедов, Матёкуб Харра- тов сингари забардаст хофизлар шулар жумласидандир.

Ўтмишда нота ривожланмаган бўлиб, Оврупа мусиқа терминлари ўрнида хофизларимиз овоз маромига қараб «Гуллиги», «Бинниги», «Шиками», «Хонақоҳий» деб аталмиш нафас олиш, чиқариш ва ижро йўлларида фойдаланишган. Ўша давр хофизларининг овозлари ўктам, бакувват бўлганлиги сабабли улар кўпроқ «Шиками» йўлида ижро этганлар. Бу йўлда ижро этиш ғоятда мураккаб бўлиб, шинавандалар томонидан жуда қадрланган. Чунки хофиз товушини ичкаридан тежамкорлик билан қорин бўшлиғидан чиқариб қўшиқ айтади. Шунинг учун ҳам «Шиками» йўли чуқур нафас олишга асосланиши, тиниқлиги ҳамда жарангдорлиги билан «Гуллиги», «Бинниги» каби ашула йўлларида фарқ қилади.

Устоз хофизларимиз дастурларидан ҳар хил маросимларда ижро этиладиган қўшиқлар ҳам ўрин олган. Масалан, Содирхон хофиз қўшиқларни созсиз, икки кафтини қулоғига қўйган ҳолда, аламли «Якка фарёд» тарзида, «Хонақоҳий» йўлида ижро этиб келган. Ўз ашулаларини йил фасллари ва хатто, куннинг маълум пайтларига кўра танлаб айтган. Баҳор тонглаарида «Амин насруллои», «Қийиқ», «Қора тонг»ни, пешиндан кейин «Гулёри Шаҳноз»ни, кечкурун «Сарпарда», «Рок баланд», «Дилхирож» ва бошқаларни куйлаган.

Бундан ташқари, устоз хофизларимиз қўшиқ ижро этиш билан бирга мақомларни ўзлаштириб, бетакрор муаллиф сифатида мақомларни янги шўхбалар билан бойитганлар. Масалан, мақомдон устоз Ота Жалол Носиров «Шашмақом»нинг мушкулот қисмларини тартибга солган, айрим мақом шўхбаларини кенгайтирган, ривожлантирган ва қўшимча қисмлар басталаган. Жумладан, улардан бири «Савти Жалолий» деб аталади. Марғилонлик Мадали хофиз эса «Абдурахмонбеги», «Қаландар», «Тановар» каби ижро йўллари янги талқинлари билан тўлдириб, санъатимиз хазинасини янги ижролар билан бойитди. Шу тариқа умрбоқий мақомларимизга устоз

хофизларимиз ижросида кўшимча жило берилиб, янада тўлдирилиб ижро этиб келинмоқда.

Бизнинг давримизга келиб ҳам бу хайрли ишлар давом этди. Масалан, машхур хофиз ва бастакор Фаттоҳхон Мамадалиев «Насруллои» мусиқа йўлларига сўз солиб, унинг талқинчасини, уфорисини, соқиномасини яратди. «Мискин»нинг бешта йўлини, «Чоргоҳ» нинг бешта йўлини, «Умрзоқполвон ушшоқи»нинг соқинамоларини кўшиб, ушшоқларнинг қадимий ижроларини тиклади. «Бузрук»нинг сурнай йўлларини талқин қилди. Изланишлар натижасида халқ анъанавий ижрочилиги бир неча ижро йўллари билан бойиди, улардан бири туркум сифатида «Савти Фаттоҳхон» номи билан ижрочиларимиз ва олимларимиз томонидан тан олинди.

XX асрнинг 20-30-йилларига келиб анъанавий кўшиқчилигимизга иккинчи бир авлод кириб келдики, бу улуғ хофизларимиз санъатимиз хазинасини ўзларининг мумтоз кўшиқлари билан бойитдилар. Уларнинг муборақ номларини ҳурмат ва эҳтиром билан зикр этиб ўтиш жоиздир.

Хоразм воҳасидан Матпано ота Худойбергенов, Куржи ота Авазматов, Мадрахим Ёқубов (Шерозий), Жуманиёз Хайитбоев, Ҳожихон Болтаев, Комилжон Отаниёзов, Бухоро, Самарқанддан Ота Ғиёс Абдулғани, Михаил Толмасов, қори Каромат, Тиллабой хофиз, Уста Шоди, Тожихон хофиз, Боруҳ Зеркиев, Тошкентдан Шораҳим Шоумаров, Иноғом ва Илҳом хофизлар, Абдулқаҳҳор, Султонхон, Юнус Ражабий, Бобоҳон ва Акмалхон Сўфихоновлар, Хўжанддан Тўрахўжа хофиз, Абдуқаюм хофиз, Каримжон хофизлар, Фарғона водийсидан Ҳамрокул қори Тўрақулов, Эрка қори Каримов, Болта хофиз Ража- бов, Мамадбобо Сатторов, Шерқўзи Бойқўзиев, Ҳайдарали Ҳикматов, Холқора хофиз, Беркинбой Файзиев, Абдулла Файзуллаев, Жўрахон Султонов, Маҳмуржон Узоқов, Ортиқхўжа Имомхўжаев, Акбар Ҳайдаров, Бобораҳим Мирзаев, Ашурали хофиз, Умрзоқ полвон Сайдалиев сингари хофизлар ўзларидан олдин ижро қилиб ўтган устозларнинг кўшиқчилик санъатини давом эттиришиб, анъанавий

ижрочилигимизда ҳар бирлари бир- бирига ўхшамаган ажойиб ижро услубларини ҳам яратдилар, шу билан бирга, ўзлари бас- талаган асарлари билан қўшиқчилигимиз хазинасини бойитдилар.

Бу борада, айниқса, Хожи Абдулазиз Абдурасулов, Матпано Худойберганов, Хожихон Болтаев, Комилжон Отаниёзов, Жўрахон Султонов, Юнус Ражабий ижодлари бунга мисол бўла олади. Содирхон ҳофиз ижро этган «Ушшоқи Содирхон» номи билан машҳур бўлиб кетган. Хожи Абдулазиз басталаган «Гулузорим» қўшиғи, Жўрахон Султонов басталаган ва ўзи ижро этган «Гулузорим қани», «Найлайин» қўшиқлари анъанавий мероси- миз қатори муסיқий хазинамиздан мустаҳкам ўрин олди.

Шу ўринда айтиш лозимки, қўшиқчилик санъатимиз ривожига ўзбек бастакорлари ва созандалари ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар. Юнус Ражабий, Тўхтасин Жалилов, Имомжон Икромов, Комилжон Жабборов, Саиджон Калонов, Муҳаммаджон Мирзаев, Мухторжон Муртазоев, Фахриддин Содиков, Абдуҳошим Исмоилов сингари юзлаб бастакорлар яратган қўшиқ ва куйлар халқ мулкига айланиб қолди.

Яна шуни таъкидлаш лозимки, анъанавий қўшиқчилик, ялла, лапар, ўлан ижрочилиги ривожига аёл ҳофизаларимизнинг қўшган ҳиссалари ҳам бекиёсдир. Аёллар иштирокида ўтадиган йиғин ва мажлисларда аёл ҳофизалар хизмат қилишган. Машҳур ёзувчимиз Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романида Қўқон хони Худоёрхон саройидаги ҳофизалар тўғрисида аниқ маълумот беради. Нусрат ҳофиз, Мисқол ҳофиз, Тош ҳофиз, Марғилонлик Зебохон, Ботирбоши хола, Тилло ҳофиз, Тожихон ҳофиз, Хон оғача, Мисоқ оғача, Улуғ ўюнчи, Ражабхон ҳофизларнинг номлари зикр этилади. Кейинчалик ҳам бу анъаналар давом эттирилиб, Лутфихон ая, Адолатхон ая, Ҳадяхон Ҳамдамова, Ҳалимахон Носирова, Тамарахоним, Саодат Қобулова, Зайнаб Полвонова, Берта Давидова, Коммуна Исмоилова, Раҳимахон Мазоҳидова, Ҳабибахон Охунова, Олмахон Ҳайитова сингари забардаст ҳофизаларимизнинг қўшиқчилик бўстонидаги хизматлари бекиёсдир.

Уларнинг анъаналарини ҳозирда етук, талантли ҳофизалар давом эттирмоқдалар.

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб анъанавий кўшиқчилигимиз гулдастаси навбатдаги авлод кўлига ўтди. Ориф ҳожи Алимахсумов, Очилхон Отахонов, Орифхон Ҳотамов, Муҳаммаджон Каримов, Одилжон Юсупов, Фаттоҳхон Мамадалиев, Таваккал Қодиров, Муроджон Аҳмедов, Рўзимат Жуманиёзов, Расулқори Мамадалиев, Фахриддин Умаров, Толибжон Бадинов, Қувондиқ Искандаров, Эсон Лутфуллаев, Алижон Ҳасанов, Неҳматжон Қулабдуллаев, Отажон Худойшукуров, Бобомурод Ҳамдамов, Тождиддин Му- родов, Камолиддин Раҳимов сингари машҳур ҳофизлар шулар жумласидандир.

Буюк истиқлолимиз шарофати билан анъанавий кўшиқчилик санъатимиз ривож топмоқда. Улуғ устозлар Жўрахон Султонов, Маҳмуржон Узоқов, Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов, Комилжон Отаниёзов, Фаттоҳхон Мамадалиев, Одилжон Юсупов, Таваккал Қодиров, Отажон Худойшукуров номлари билан ўтказилаётган республика ва воҳалар ёш хонандалари кўрик танловлари, «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа анжуманида ҳофиз ва хонандаларимизнинг эришаётган муваффақиятлари, «Ўзбекистон ватаним маним» республика кўшиқлар кўрик танловининг анъанавий тарзда ўтказилиши кўшиқчилик санъатимизнинг келажак авлод кўлига топширишда кўприк бўлиб хизмат қилмоқда. Бугунги кунда устозлар анъанасини давом эттиришиб, қатор санъаткорлар муваффақиятли ижод қилмоқдалар. Улар устозлар мактабига суянган ҳолда ўзларига хос ижро йўллари ва услублари билан кўшиқчилик хазинасига сезиларли ҳисса қўшмоқдалар.

1.2. Шарқ халқининг мусиқий бойлиги мақом асослари

Тарихдан маълумки, ер юзида яшовчи барча халқларнинг ўз маданияти ва санъати, шунингдек, мусиқий маданияти мавжуд бўлиб, уларнинг маънавий бойлиги ҳисобланган. Айниқса, Шарқ халқларининг мусиқий маданияти ҳар бир халқ миллий мусиқасининг асосини ташкил этган, назарий ва амалий ижрочилик мактабига эга бўлган. Шарқ халқларининг мусиқий бойлиги бўлган мақом, муғом, навба, рага, кюи сингари мусиқий ижрочиликнинг аниқ туркумлари турли даврларда турли кўриниш ва йўналишлар билан ижро этилиб келинган ва ривожланган.

Мақом туркумлари, «Шашмақом» ҳам ўзбек ва тожик халқларининг улкан мусиқий бойлиги ҳисобланиб, халқ бастакорлари ижоди натижасида шаклланган ва бойиб борган. Ҳозирга келиб, бу туркум ижроларининг аниқ шаклига, характериға ва анъанавий ижро услубларига тўлиқ эгамиз деб айта оламиз. Албатта, бунинг боиси, ўтган мақомдон ва бас- такор устозларнинг бу борада қилган улкан ижодий меҳнатларининг натижасидир. Мақом ижролари мусиқий маданиятимизнинг асосини ташкил этганлиги сабабли бу мавзуга кўпроқ тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

«Мақом» сўзининг луғавий маъноси арабчадан келиб чиққан бўлиб, «жой», «макон» маъносини англатади. Мусиқий маънода товуш ҳосил қиладиган жой ёки аниқ парда маъносини тушуниш мумкин. Албатта, ижрода товушсиз ёки аниқ пардасиз ижро шаклланмайди ва аниқ мусиқий оҳангни кашф этолмайди. «Мақом» сўзининг маъноси шундан келиб чиқиши табиийдир. Чунки мақом аниқ пардадан бошланадиган ва тугалланадиган куй ва ашулалар мажмуасини ифодалайди.

Мақом атамаси VIII-X асрлардан Уқлидис, Арасту сингари юнон олимларининг мусиқа назариясига бағишланган асарларининг араб тилига таржима қилиниши натижасида қўлланила бошланган. Лекин K асрда яшаб ижод этган Яхё бин Абу Мансурнинг мусиқа назариясига доир асарида, мусулмон шарқи халқларида юнон мусиқа назариясидан олдин ҳам ўз ерлик

халқларнинг ўзига хос мусиқа назарияси мавжуд бўлганлигини айтиб ўтади.

Мақомларнинг назарий ва амалий томонларини IX- XV асрларда яшаб ижод этган ал - Киндий, ал- Форобий, ал- Хоразмий, Ибн Сино, ал- Урмавий, аш-Шерозий, ал-Ху-сайний, ал-Марвазий сингари улуғ олимларнинг кўплаб асарларида чуқур илмий шарҳлар билан асослаб берилган.

ЎН ИККИ МАҚОМ

XIV- XVII асрларда Марказий Осиё, Хуросон, Озарбайжонда ўн икки мақом мавжуд бўлганлиги тарихий манбаларда ўз аксини топган.

Ўн икки мақом ҳақида аниқ маълумотларни XVI - XVII асрларда яшаб ижод этган олимлар Нажмиддин Кавкабий Бухорий ва Дарвеш Али Чангий ўз асарларида акс эттириб берганлар. Уларнинг рисолаларида Бухоро хонлиги даврида ижро этилган ўн икки мақом ва улар асосида бастакорлар томонидан басталанган куй ва ашулалар ва бастакорлар ҳақида маълумотлар берилади. Шундан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, ўн икки мақом XVIII асргача қўлланилган. XVIII аср ўрталарига келиб ўн икки мақом асосида шашмақом шаклланган дейишга тўла асос бўлади. Чунки ўн икки мақомдаги номларнинг кўпчилиги нота ёзуви бўлмаганлиги сабабли барча ижродаги мақом туркумлари сақланиб қолмаган ҳам бўлиши мумкин, деган хулоса ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ўн икки мақомнинг шўхбаларида Шашмақомнинг барча шўхбалари номларини учратамиз.

Нажмиддин Кавкабий ўн икки мақом тузилишини куёш буржларига асослаб 12 юлдуз туркумларига қиёслайди ва қуйидаги нисбат билан тартиб беради:

1. Ҳамал – Роҳавий
2. Савр – Зангула
3. Жавзо – Бузург
4. Саратон – Ҳусайний
5. Асад – Ушшоқ
6. Сунбула – Зирофқандъ

- 7.Мезон -Рост
- 8.Акраб - Ҳижоз
- 9.Қавс - Ироқ
- 10.Жадий Бусалик
- 11.Далв - Наво
- 12.Хут - Исфаҳон

Юқорида кўрсатилган буржлар, қуёшнинг фалак бўйлаб ҳаракатланиши йўлида жойлашган юлдузлар номи бўлиб, қуёш йил давомида ҳар бирида бир ой бўлиб ўтади. Буржлар айланасининг аввалида ҳамал ойининг келиши эса янги йил ҳисоби Наврўз билан бошланиши ва шу кунда қуёш ҳамал буржига келиши билан изоҳланади.

ШАШМАҚОМ

(Олти мақом)

Шашмақом тожикча сўз бўлиб, олти мақом маъносини англатади. Шашмақом иж- роси қадимдан бастакорлик анъаналари натижасида дунёга келган ва халқ бастакорлари ижодининг маҳсулидир. Бастакор сўзи форсий атама асосида боғловчи деган маънони англатади. Барча мақом туркумлари ижроларининг шўхбаларини қайсидир бир бастакор яратган ва халқона бўлганлиги учун халқ мулкига айланиб кетган. Шунингдек, бунинг натижасида мақом йўллари бойиб бораверган. Ҳозирда ҳам бу анъана давом этмоқда.

Шашмақом ўзбек муסיқий маданиятида беқиёс ўринга эга ва халқимиз муסיқий ме- росининг асосини ташкил этади. Унинг таркибида 250га яқин мушкулот (чолғу) ва наср (ашула) йўллари бўлиб, буларнинг барчаси аниқ лад ва услублар асосида бир-бирига боғлангандир. Шашмақом таркибида ўзига хос шаклдаги йирик туркумлар бўлиб, улар Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ, Ироқ деб номланади. Буларнинг ҳар бири 20тадан 45 тагача катта ва кичик ҳажмдаги мақом йўлларида иборатдир. Шашмақомдаги ҳар бир туркум якка куй ва ашулалар тарзида созанда, хонанда ва дасталар томонидан ижро этилган ва ҳозир ҳам ижро этилади. Мақомларнинг ҳар бири икки бўлимдан иборат бўлиб, улар чолғу ва ашула бўлимларга ажралади. Юқорида айтганимиздек, мушкулот ва наср деб ата- лади.

Мақомларнинг мушкулот қисмида бир хил ном билан айтадиган чолғу қисмлари мавжуд бўлиб, оҳанглари турлича бўлади, лекин усули бир хил чалинади. Улар Тасниф, Таржи, Гардун, Муҳаммас, Сақил деб номланади. Мақомларда номдош бўлмаган чолғу қисмлар ҳам учрайди. Масалан, Навода - Нағмаи Ораз, Дугоҳда Пешрави Дугоҳ ва Самои Дугоҳ, Сегоҳда - Хафифи Сегоҳ ва ҳоказо.

Ҳар бир чолғу қисм хона ва базғўйлардан ташкил топган.

«Хона» - уй маъносини билдириб, куйнинг ўзгарувчан бўлагидир.

Бунда куй мазмуни янгича услубда авж томон ҳаракатланиб, бош пардага қайтиб тушади ва мазмунан бойиб боради.

«Бозгўй» - «қайтариқ» маъносини англатади, бунда куй хоналаридан сўнг такрорланади ва тугалланади. Яна ижроларнинг такомиллашувида «пешрав» куй қисмлари катта аҳамият касб этади. Пешрав - олдинга юрувчи маънони беради ва куйнинг турли баландликларида бир неча марта такрорланади ва бозгўйга уланиб кетади.

Шашмақомнинг наср (ашула) бўлимининг шўҳбалари ҳам бастакорлик ижодининг маҳсулидир. Бунда 200 дан ортиқ турли шаклдаги ашулалар мавжуд бўлиб, улар асосида ҳам бастакорлар томонидан юзлаб куй ва ашулалар яратилган. Шашмақомнинг ашула бўлимлари анчагина мураккаб шаклдаги шўҳбалардан таркиб топган ва асосан, бир- биридан ажралиб турадиган икки хил шўҳбалар гуруҳига бўлинади.

Биринчиси - Сараҳбор, Талқин, Наср ва Уфар қисми. Иккинчисининг эса асосан, Савт - мўғулча шаклидаги шўҳбалар киради. Ашула бўлими ижроларида намудлар катта ўрин тутди. «Намуд» - кўриниш, ўхшаш маъносини англатиб, маълум бир ашула қисмининг иккинчисида қайтарилиши тушунилади. Намудлар шашмақомнинг ашула бўлимида кўп учрайди. Булар Дугоҳ, Сегоҳ, Баёт, Наво, Уззол, Ушшоқ, Ораз, Насруллои, Муҳайяри Чоргоҳ намудларидан иборат бўлиб, буларнинг аталишидан мақомнинг қайси шўҳбасидан олинганини билиб олиш мумкин. Бир мақомдан олинган намуд иккинчи мақомда фойдаланилганда, шу мақом шўҳбасининг куй ҳаракати, тузилиши ва доира усулларига мослаштирилади. Намудлар йирик шаклдаги халқ ашулаларида ҳам учрайди. Бундан ташқари, анъанавий кўшиқ ижросидаги асосий ишлатиладиган авжлар, яҳни Зебо пари авжи, Турк авжи сингари авжлар ҳам намудлар вазифасини бажаради ва ижрога жило беради.

Зебо пари авжи - Сегоҳ мақомидан ташқари барча мақомларда ишлатилади ва машҳур авж саналади. Бу авжни исфаралик машҳур ҳофиз Зебо пари яратган бўлиб, мақом ва анъанавий кўшиқ ижросига янгилик

сифатида кириб келган ва машҳур бўлиб кетган.

Турк авжи деб номланувчи авж қадимий бўлиб, Бузрук ва Сегоҳ мақомлари шўхбаларида фойдаланилган. Бундан ташқари, анъанавий кўшиқ ижросида ҳам жуда зарурий авж сифатида ишлатилади. Мазкур намуд ва авжлар мақом шўхбаларида куй тузилмаларининг қонуний ривожланиши, куйнинг руҳи, қиёфаси лад асосининг парда тузилиши ва доира усулининг хусусиятларига мослаб олинади. Улар турли усулдаги ашулаларда ўзига хос оҳанг билан жилоланади.

Юқорида айтганимиздек, Шашмақомнинг биринчи гуруҳ шўхбаларига Сараҳбор, Талқин, Наср, уларнинг тароналари ва Уфар қисмлари киради. Ҳар бир мақом туркуми Сараҳбор билан бошланади.

Сараҳбор - тожикча «сар», яъни бош, аҳбор - арабча «хабар» маъносини беради ва бош ижро йўли мазмунини англатади. Олти мақомнинг ҳар бирида улар мақомлар номи билан кўшилиб, Сараҳбор, Бузрук, Сараҳбори Рост, Сараҳбори Наво, Сараҳбори Дугоҳ, Сараҳбори Сегоҳ, ва Сараҳбори Ироқ - деб номланади. Улар 11-14-15 бўғинли шеҳрий вазнда ижро этилади.

Талқин - арабча «тушунтириш» маъносини англатиб, бу шўхба Ироқдан ташқари барча мақомларда учрайди ва Талқини Уззол, Талқини Ушшоқ, Талқини Баёт, Талқини Чоргоҳ, Талқини Сегоҳ деб юритилади. Талқиннинг тароналари эса, Сараҳбордаги каби вазифани бажаради. Фойлатун-фойлатун фойлатун-фойлун шеҳрий вазн билан ижро этилади.

Наср - сочма маъносини англатиб, улар Шашмақомда ўн тўртта ном билан аталади:

Бузрукда - Насруллои, Наср Уззол;

Ростда - Наср Ушшоқ, Наврўзи Сабо;

Навода - Насри Баёт, Орази Наво, Хусайний Наво;

Дугоҳда - Насри Чоргоҳ, Орази Дугоҳ, Хусайний Дугоҳ;

Сегоҳда - Насри Сегоҳ, Наврўзи Хоро, Наврўзи Ажам;

Ироқда - Мухайяри Ироқ.

Улар мафойилун - мафойилун - мафойилун вазнли шехрий туркумлар асосида ижро этилади.

Уфар - мақом ижроларининг якунловчи қисми бўлиб, шўх дойра усулида ижро этилади. Ҳар бир мақомнинг шўхбалари ва уларнинг тароналари туркум тарзида ижро этилиб, уфар билан тамомланиб, охириги супориш билан якунланади. Уфар ижроларида турли ваз- ндаги шехрлардан фойдаланилади.

Ашула бўлимининг иккинчи гуруҳ шўхбалари Савт ва мўғулчалар усулида ижро этиладиган ашула йўллариidir. Иккинчи гуруҳ шўхбалари беш қисмдан иборат бўлиб, асо- сан ашула йўллариidan иборатдир. Бундан ташқари, Талқинча, Қашқарча, Соқийнома, Уфар шахобчалари ҳам мавжуддир. Улар Рамал, Комил, Музорех, Ражаз, Мутроқий вазнидаги шехрлар билан ижро этилади.

Иккинчи гуруҳ шўхбалари орасида Рок, Ироқи Бухоро, Мустаҳзоди Наво ўз тузилиши билан Савт мўғулча шўхбаларидан фарқ қилади ва уларнинг бош қисмлари Сарахбор ва Талқин усулларида ижро этилади.

Биз қуйида Шашмақомнинг ҳар бир туркумининг номланиши, мазмуни, куй ва ашула йўллари тузилмалари ҳақида қисқача баён этишни лозим топдик ва шу асосда жадвалда кўрсатишга ҳаракат қилдик.

БУЗРУК МАҚОМИ

Олтита мақомнинг биринчиси шу ном билан аталади. Бу мақом қадимдан машҳур бўлган. Қадимий мусиқий манбаларда Бузрук аниқ лад тузилмасини ва унга мос куй ва ашулаларни ифодалаган. Ҳозиргача эса Шошмақом таркибидаги куй ва ашула йўллари билан ифодаланади.

«Бузрук» - форсча сўз бўлиб, «катта, улуғ» маъноларини билдиради ва маъносига қараб ҳам кўплаб куй ва ашула йўллариини ўз ичига олади. Шунинг учун ҳам улуғ мақом деб номланади. Бузрук мақомининг чолғу бўлими Таснифи Бузрук, Таржеи Бузрук, Гардуни Бузрук, Муҳаммаси Бузрук,

Муҳаммаси Насруллои, Сақилий Ислимий, Сақилий Султон чолғу ижроларидан иборат. Бу чолғу қисмлар куй тузилиши, оҳангдорлиги билан мукамал асарлар сарасига киради.

Бузрук мақомининг чолғу ва ашула йўлларининг бадиий қиммати шундан иборатки, улар асосида бастакорлар томонидан жуда кўп куй ва ашулалар яратилган.

Бузрукнинг чолғу қисмидаги куйлар бирин - кетин ижро этилгандан сўнг, шўхбаларга ўтилади. Бу шўхбалар Сараҳбори Бузрук, Талқини Уззол, Насруллои, Насри Уззол, Уфори Уззол номлари остида тароналари билан туркум тарзда ижро этилади. Улар орасида Насруллои ва Насри Уззол Наср шўхбалари саналади. Уларнинг авжлари Ушшоқ, Уззол, Муҳайяри, Чоргоҳ намудлари асосида бўлиб, Насруллоида эса турк авжи- дан фойдаланилган. Ҳеч қайси шўхбаларни камситмаган ҳолда Бузрук мақомининг асосий Наср шўхбаларидан бўлмиш Насруллои ҳақида бироз тўхталамиз.

Насрулло - шу номли куй ва ашулани яратган бастакорнинг таҳаллусидир. Баҳзи манбаларга қараганда, Хуросон ҳукмдори Султон Санжар замонида машҳур Насрулло ҳофиз ўтганлиги, подшоҳ Санжар ва Насрулло ҳофиз ҳақида ривоятлар ҳам мавжуд. Халқ орасида машҳур бўлган Насруллои шўхбаси 12 мақомда «Роҳавий» номи билан аталган.

Насруллои ижролари Бузрукнинг бошқа шўхбаларидан фарқ қилади ва мусиқа ижодиётига сезиларли таъсир кўрсатган. Унинг асосида туркум тарзида ижро этиладиган Насруллои номи билан машҳур бўлган 5 қисмли куйлар Фарғона Насруллови деб номланган ашула йўллари яратилган бўлиб, сўнгги йилларда машҳур ҳофиз ва бастакор Фаттоҳхон Мамадалиев бу ижро йўлларини янгича талқин этди.

Насруллоининг 5 қисмли куйлар мажмуини кўҳна қадимий созлар билан тўлдирилган «Мерос» ансамбли машҳур созанда Ғуломжон Хожикулов раҳбарлигида муваффақиятли ижро этдилар.

Бузрук мақомидаги яна бир машҳур ижро иккинчи гуруҳ шўхбаларидан

бири «Савти Сарвиноз» номи билан машхур. Савти Сарвиноздаги куй ва ашулалар оҳангдорлиги билан ажралиб туради.

Бу ашула оҳанглари асосида XIX асрнинг охирида Шахрисабзлик машхур бастакор мақомдон ҳофиз Абдурахмонбек уч қисмли туркум яратди. Бу туркум ҳозиргача севиб ижро этилади.

XX асрнинг бошларида Марғилонлик Мадали ҳофиз Абдурахмонбеги туркумини тўлдириб, уни еттита ашула йўлини яратди ва ўз даврида бу ижролар «Мадалибеги» номи билан машхур бўлган ва 1912 йилда пластинкага ёздирилган. Бу ноёб пластинка ҳозирда Марғилон санъат музейида сақланади.

Бузрук мақомининг 2 гуруҳдаги шўхбаларидан бири халқнинг сеvimли ижроларидан Ироқи Бухоро саналади. Бу ижро ўзининг жозибаси билан куй тузилиши, авжининг хилма - хиллиги билан ажралиб туради.

Ироқ йўллари асосида Чўли Ироқ, Суворий сингари машхур чолғу асарлари, Тошкент Ироқи каби ашулалар юзага келган ва севиб чалиниб, куйланиб келади. Умуман, Бузрук мақоми Шашмақом таркибида бош катта мақом вазифасини ўзининг мусиқий салобати билан тўлдириб туради.

БУЗРУК МАҚОМИНИНГ ТУЗИЛИШИ ЧОЛҒУ БЎЛИМИ

1. Таснифи Бузрук
2. Таржеи Бузрук
3. Гардуни Бузрук
4. Муҳаммаси Насруллои
5. Сақили Ислимий
6. Сақили Султон

РОСТ МАҚОМИ

«Рост» мақоми - қадимий мақомлардан бири бўлиб, 12 мақомнинг бири ҳисобланган. Рост мақоми борасида турли афсоналар ҳам мавжуд бўлиб,

Одам ато ва Мо- мо Ҳаводан қолган деб ҳам юритилади. «Рост» ибораси «мос келадиган, тўғри тушадиган» маъноларини билдиради. Бу мақомнинг ладига кўп куй ва ашулалар мос келгани учун Рост деб номланган. Рост мақоми ҳам чолғу ва ашула бўлимларидан иборат бўлиб, мушкулот қисми Таснифи Рост, Гардуни Рост, Муҳаммаси Рост, Муҳаммаси Ушшоқ, Муҳаммас Панжигох, Сақилий вазмин, Сақилий Раг-раг деб номланади. Ростнинг ашула йўллари би- ринчи ва иккинчи шўхбалардан таркиб топган бўлиб, биринчи гуруҳ Сараҳбори Рост, Талқини Ушшоқ, Насри Ушшоқ, Наврўзи Сабо шўхбалари ва Уфари Ушшоқ қисмидан иборат.

Рост мақомининг ашула бўлими бош мавзуи бўлган Сараҳбори Рост ўзининг куй тузилиши жихатдан бетакрор ашула йўлларида бўлиб, жуда мураккаб қиёфага эга. Рост мақомининг иккинчи шўхбаси «Талқини Ушшоқ» деб номланади. Бу мақомда Ушшоқнома билан машҳур бир неча шўхба ва қисмлар мавжуд. Биринчи гуруҳ шўхбаларида Насри ушшоқ ва Уфори Ушшоқ ашула йўллари мавжуд. Уларнинг барчаси бир-бири билан ҳамоҳанг бўлиб, куй тузилиши ва таркибий қисмлари ҳам бир хилдир. Ушшоқ ибораси арабча «Ошиқлар» маъносини англатади. Ушшоқнинг чолғу ва ашула йўллари ишқий, лирик оҳанг касб этишини ўзи ушбу маънога монандлигини кўрсатади.

Ўтмиш мусиқий манбаларида Наврўзи Араб, Наврўзи Хоро, Наврўзи Баёт, Наврўзи Ажам, Наврўзи Сабо сингари наврўз байрамига нисбатан берилган шўхбалар мавжуд бўлганлиги айтилади. Баҳор манзараларини лирикасини тасвирлайдиган ушбу ижролар 12 мақомда роҳавий мақомини шўхбаси саналган. Шашмақомда эса Рост мақоми таркибига киритилган.

Рост мақомининг биринчи гуруҳ шўхбалари жуда машҳур ашула йўллари саналади. Улар асосида Савт ижролари, уларнинг шоҳобчалари, Ушшоқнинг қатор вариантлари, Гулёри Шаҳноз ва унинг шаҳобчалари, сурнайда чалинадиган қатор мусиқа асарлари юзага келганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Рост мақомининг биринчи гуруҳ шўхбалари

Сарахбори Ростдан бошланиб, унинг 4 та таронаси айтилади. Туркум эса Талқини Ушшоққа уланиб кетади. Таронасининг ижросидан сўнг Талқини Ушшоққа уланиб кетади. Сўнгра иккита таронаси, Наврўзи Сабо унинг талқинчасига ўтилади. Биринчи гуруҳ шўхбалари Уфори Ушшоқ ва охириги сипориши билан якунланади.

Рост мақомининг иккинчи гуруҳ шўхбаларига Савти Ушшоқ, Савти калон, Савти Сабо киради ва Ростнинг биринчи гуруҳ шўхбалари асосида яратилган бўлиб, уларнинг вариантлари саналади. Булардан Савти Ушшоқ шўхбаси алоҳида мазмунга эга бўлиб, ян- гича сайқал билан жилоланади ва бой мазмундор ашула йўлларига эгадир.

Савти Ушшоқнинг куй оҳанглари асосида халқ бастакорлари жуда кўп куй ва ашулалар яратганлар. Халқимиз орасида машҳур бўлган «Гулузорим», «Фарғонача тановар», «Тонг отгунча», Хоразм достонларида айтиладиган «Найлайин» ашуласи «Излайман» ва бошқа Фарғонача кўшиқ ва яллалар бунга мисол бўла олади. Бундан ташқари, Мухтор Ашрафийнинг «Дилором» операсидаги Дилором арияси, Дони Зокировнинг «Кўрмадим» романи, Дадаали Соаткуловнинг Муқимий ғазалига ёзган «Навбахор» романи, Тўхтасин Жалилов ижодига мансуб бир неча ашула йўллари, Ғанижон Тошматовнинг «Истадим» кўшиғига ўхшаган машҳур ижролар Савти Ушшоқ ҳамоҳанглиги натижасида яратилган бўлиб, муסיкий маданиятимизнинг дурдоналарига айланиб кетган.

Рост мақомининг машҳур шўхбаларидан бири «Савти калон» саналади. «Калон» сўзи бастакор таҳаллусидир. «Савти калон» беш қисмли ашула йўли бўлиб, унинг шаҳобчалари Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфордин. Улар асосида кўплаб куй ва ашулалар яратилган бўлиб, Қаландар (раққосасидан) “Фарҳод ва Ширин” драмасидаги Ширин арияси шулар жумласидандир.

Ушбу шўхбадаги Соқиномайи Савти калон ашуласи машҳур ижролардандир. Рост мақоми йўлларига мос куй ва ашулалар халқимиз

музикий меросидан муносиб ўрин олган бўлиб, санъаткорларимиз томонидан севиб ижро этилиб келинади.

РОСТ МАҚОМИНИНГ ТУЗИЛИШИ

ЧОЛҒУ БЎЛИМИ

1. Таснифи Рост
2. Гардуни Рост
3. Муҳаммаси Рост
4. Насри Ушшоқ. Тарона 1,2
5. Муҳаммаси Панжгоҳ
6. Сақили вазмин
7. Сақили рағ-рағ

НАВО МАҚОМИ

«Наво» мақоми - «Шашмақом» таркибидаги учинчи мақом саналиб, унинг тарихи ҳам ўтмиш замонларга бориб тақалади. «Наво» атамаси арабча сўз бўлиб, ёқимли куй, оҳанг деган маънони англатади. Буюк бобомиз Алишер Навоий ҳам ўз таҳаллусини шу атамага монанд қўллаган бўлиб, «Наво чекувчи, куйловчи» маъноларини англатган. Ўтмиш муסיқа рисолаларида Наво мақоми Нағмаий Довудий, яҳни Довуд пайғамбар куйи деб ҳам аталади. Ўн икки мақомда наво мақоми иккинчи чолғу ва ашула бўлимларидан иборат. Ашула бўлими, биринчи ва иккинчи гуруҳ шўхбаларидан таркиб топган.

Наво мақоми саккизта чолғу қисмига эга бўлиб, Таснифи Наво, Таржеи Наво, Гардуни Наво, Нағмаи Орази Наво, Муҳаммаси Наво, Муҳаммаси Баёт, Муҳаммаси Хусайний, Сақили Наво деб номланади. Тасниф - мақомнинг бош куйи, Таржеҳ - қайтарма оҳанглардан иборат куй, Г ардун, Муҳаммас ва Сақил иборалари дойра усулларининг ифодасидир. Шунингдек, Нағмаи

Орази Наво, Хусайний бастакорнинг тахаллусларига нисбатан берилган атама саналади.

Навонинг чолғу йўллари оҳангларга бой, тез таъсир этадиган, куйлардан тузилган. Навонинг чолғу қисмида усуллар ўзгарсада, бирин-кетин келгани учун бир-бирига боғлиқликни кузатиш мумкин. Наво мақоми асосида қатор чолғу куйлари, сурнай наво йўллари яратилган.

Наво мақомининг ашула бўлими биринчи гуруҳ шўхбалари Сараҳбор, Талқин, учта Наср ва битта Уфар қисмларидан таркиб топган. Биринчи гуруҳ шўхбалар - Сараҳбори Наво, Талқини Баёт, Наср шўхбалари - Наср Баёт, Орази Наво, Хусайний Наво деб номланади ва ўзларининг тонларига эга. Уларнинг биринчиси Савти Наво, Наво оҳанглари таъсирида юзага келган. Чапандоз дойра усулида ижро этилгани учун «Чапандози наво» деб ҳам номланади. Устоз Юнус Ражабий «Савти» дойра усулини қўшиб, куй йўлининг барча ҳаракатларини сақлаб қолиб, ашула йўлини юзага келтирди. Натижада Савти Наво тўлдирилиб, унинг олти қисмли шакли юзага келди. Савти Навонинг бош ашула йўли иж- ро этилгандан сўнг ижро этилади. «Чапандози Савти Наво» ва унинг Талқинчаси, Қашқарчаси, Савти Навонинг машҳурлиги шундаки, шу асосда барча ижроларда севиб айтиладиган «Авжи Турк» юзага келган.

Наво мақомининг иккинчи гуруҳга кирган машҳур шўхбаларидан бири Мўғулчаи Наво деб номланади ҳамда Талқинча ва Қашқарча ашула йўллари мавжуд бўлиб, туркум сифатида ижро этилади. Наво мақомининг иккинчи гуруҳ шўхбаларидан учинчиси Мустаҳзоди Наво деб номланади ва унда ҳам Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар қисмлари мавжуд. «Мустаҳзод» шеър вазни ифодаси бўлиб, арабчада «орттирилган» маъносини англатади.

Мустаҳзоди Навонинг куй йўлида ҳам шеър шаклидаги каби орттирилган куй бўлаги мавжуд бўлиб, ҳар бир куй жумласи кетидан уни яқунлаб боровчи кичик бир куй бўлаги қўшилади.

Мустаҳзоди Навонинг биринчи хати - даромад, иккинчи хати - миёнхат,

учинчи ва тўртинчи хатлар Баёт намуди, бешинчи хати Наво намуди, охири хати эса - туширим қисмлардан иборат. Мустахзоди Навонинг бош йўли ижро этилгандан сўнг унинг шаҳобчалари - Талқинчаси, Қашқарчаси, Соқийномаси, Уфори ўқилади.

Умуман олганда Наво йирик мақомлардан бўлиб, унинг оҳанглари асосида жуда кўп куй ва ашула ҳамда сурнай йўллари яратилган. Бу асосда Фарғона, Тошкент, Тожикистон воҳаларида машҳур бўлган баёт ижролари ва туркумлари яратилганлиги ва севиб ижро этилганлиги яққол мисол бўла олади. Баёт йўллари шу қадар кенг тарқалганки, унинг асосида кўплаб вариантлар яратилган ва ҳозир ҳам изланишлар давом этмоқда. Бастакорлар бу асосда куй ва ашулалар яратмоқдалар. Шундан кўринадики, Наво мақоми асосида келгусида ҳам кўплаб муסיкий асарлар яратилади.

НАВО МАҚОМИНИНГ ТУЗИЛИШИ

ЧОЛҒУ БЎЛИМИ

1. Таснифи Наво
2. Таржеи Наво
3. Гардуни Наво
4. Нағмаи Орази Наво
5. Муҳаммаси Наво
6. Муҳаммаси Баёт
7. Муҳаммаси Хусайний
8. Сақили Наво

ДУГОҲ МАҚОМИ

Шашмақом таркибига кирган тўртинчи мақом - Дугоҳ мақомидир. Дугоҳ атамаси икки ўрин, икки жой маъносини билдиради. Ўн икки мақом мажмуасида Хусайний моқомининг шўҳбаларидан биридир. Дугоҳ мақомининг Хусайний шўҳбасини, яҳни Дугоҳ Хусайнийни тинглаб кўрилса, куй бошланишидаги товушлар оралиғидаги даромаддан олдин келадиган икки пардани гувоҳи бўламиз. Яҳни ашула тоникадан олдинги пардадан бошланади.

Эй тан бас айла гамли қиш ўтса баҳор бўлур

Шунга ўхшаш ижроларни дугоҳ мақомининг кўп шўҳбаларида учратиш мумкин. Дугоҳ Шашмақом таркибида мустақил мақом бўлиб, бошқа мақомлар сингари чолғу ва ашула бўлимларидан иборатдир. Чолғу қисми ва шўҳбалари туркум тарзида ижро этилади. Дугоҳнинг чолғу йўллари Таснифи Дугоҳ, Таржеи Дугоҳ, Гардуни Дугоҳ, Пешрави Дугоҳ, Самои Дугоҳ, Муҳаммаси Дугоҳ, Муҳаммаси Чоргоҳ, Муҳаммаси Ҳожи Хўжа, Муҳаммаси Чор Сархона, Сақили Ашқулло деб номланади. Дугоҳ мақомининг чолғу йўллари куй ту- зилиши жиҳатдан мукаммал асарлар бўлиб, улар бадий бўёқларга бойдир. Чолғу бўлимидаги куйлар ижро этилгандан сўнг ашула йўли шўҳбаларига ўтилади. Ашула бўлими биринчи гуруҳ шўҳбалари тароналари билан яхлит ҳолда туркум тарзида ижро этилади. Булар асосий йўллар саналиб, Сараҳбори Дугоҳ, Талқини Чоргоҳ, Орази Дугоҳ, Хусайний Дугоҳ шўҳбаларидир ва Уфар Чоргоҳ қисмидир.

Сараҳбори Дугоҳ мақом шўҳбаларининг асосий мазмунини ташкил этади ва Наво- ийнинг:

Холу хатинг хаёлидин, эй сарви гул узор,

Гаҳи кўзимга хол тушибдур, гаҳи губор

номли машҳур ғазали билан ижро этилади. Сараҳбори Дугоҳ куй тузилиши

жиҳатдан мураккаб бўлиб, бир неча куй қисмларидан таркиб топган. Унинг даромад ва миёнхат қисми чолғу муқаддима билан бошланиб, яна бош пардага қайтиб тушади. Учинчи хат Зебо пари авж, тўртинчи, олтинчи хатлар Чоргоҳ намуди, еттинчи хат туширим қисмларидан иборатдир.

Сараҳбори Дугоҳ Фарғона - Тошкент ижрочилигида машҳур бўлган Чоргоҳ йўлига жуда яқинлик сезилади ва кейин олти таронасига уланиб кетади. Олтинчи таронаси супориш орқали Талқини Чоргоҳ, Насри Чоргоҳ, Уфори Чоргоҳ ашула йўлларига уланади. Талқини Чоргоҳ куй билан бошланиб, Даромад, Миёнхат, Муҳайяри Чоргоҳ намуди ва туширим қисмлари мавжуд.

Дугоҳ мақомининг Наср шўхбаларидан бири учта таронаси бир-бирига уланиб кетади. Охирги таронасида супориш айтилиб, Хусайний Дугоҳга уланиб кетади. Бу ижро ривожланиб, Фарғона-Тошкент машҳур ижро йўлларидан Дугоҳ Хусайний туркумларига олиб келади. Сурнай Дугоҳи, ўйин Дугоҳи ҳам шу ижронинг давомийлигидир. Дугоҳ Хусайний олти қисми ашула йўлларини бирлаштирган. Улар бир-бирларидан Дугоҳ Хусайний I, II, III, IV, V, VI деб фарқланади.

Дугоҳ мақомининг иккинчи гуруҳ шўхбалари Савти Чоргоҳ, Мўғулчаи Дугоҳ, Оромижон - деб номланган ашула йўллари ва улар асосида яратилган ашула намуналаридан иборат. Булар ичида мураккаброғи Савти Чоргоҳ бўлиб, Талқинча, Қашқарча, Соқийнома, Уфар шаҳобчалари туркум тарзида ижро этилади. Савти Чоргоҳнинг Қашқарча, Соқийнома йўллари бир-бирига ўхшаш бўлиб, Уфари эса Чоргоҳ ва Уфари Оромижон билан ҳамоҳангдир.

Дугоҳ мақомининг иккинчи гуруҳ шўхбаларидан бири «Сараҳбори оромижон» деб аталиб, биринчиси Сараҳбори Оромижон, Оромижон, Уфори Оромижон деб аталган уч қисмга бўлинади. С.О. Даромад, Миёнхат, Муҳайяри Чоргоҳ намуди ва тушириш қисмларидан таркиб топган.

Дугоҳ мақоми асосида жуда кўп ашула йўллари яратилган бўлиб, айниқса, Фарғона- Тошкент ижрочилигида Дугоҳи Хусайний, Чоргоҳ

туркумлари жуда машхурдир. Дугоҳи Хусайнийнинг шаҳобчалари олтига бўлиб, I-Сараҳбори усулда, II-Савти усулда, кейингиси Қашқарча усулда ижро этилади. Дугоҳ Хусайнийнинг сурнай йўллари ҳам машхур бўлиб, Сурнай Дугоҳи, мушкулоти дугоҳ, Самойи Дугоҳ деб номланади. Яна бир машхур туркум «Чоргоҳ» бўлиб, I, II, III, IV, V, VI тартибида ижро этилади. Чоргоҳ I, куй тузилиши жиҳатдан Сараҳбори Дугоҳнинг бир кўринишидир. Чоргоҳ II эса Савти Чоргоҳнинг ўзгача вариантыдир. Савти Чоргоҳ ва Чоргоҳ III нинг куй тузилиши бир хилдир. Чоргоҳнинг IV, V, VI шаҳобчалари куй мавзуи жиҳатдан бир-бирининг ритмик вариантыдир. Чоргоҳ йўллари асосида кўплаб чолғу йўллари, патнисаки ашулалар, сурнай йўллари яратилган бўлиб, улар халқимиз мусиқа меросининг ривожланишида жуда катта аҳамиятга эга.

ДУГОҲ МАҚОМИНИНГ ТУЗИЛИШИ

ЧОЛҒУ БЎЛИМИ

1. Таснифи Дугоҳ
 2. Пешрав
 3. Таржеи Дугоҳ
 4. Гардуни Дугоҳ
 5. Самойи Дугоҳ
 6. Муҳаммаси Дугоҳ
 7. Муҳаммаси Чоргоҳ
 8. Муҳаммаси Хожихўжа
- Муҳаммаси Чор Сархона

Сегоҳ мақоми

Сегоҳ - ўн икки мақом тизимидаги мақомларнинг учинчи пардасидан бошланиб ижро этиладиган куй ва ашулаларнинг намунаси бўлиб, «уч ўрин» маъносини англатади. Ҳозирда Сегоҳ атамаси куй ва ашула йўлларини бошланғич уч пардаси ижро жараёнида ишлатилади. Сегоҳ мақомининг чолғу ва ашула йўллари халқ орасида жуда кенг тарқалган. Сегоҳнинг патнисаки йўли ҳам мавжуд. Сегоҳнинг чолғу бўлимида Таснифи Сегоҳ, Таржеи Сегоҳ, Хафиф Сегоҳ, Гардуни Сегоҳ, Мухаммаси Сегоҳ, Мухаммаси Ажам, Мухаммаси Мирзо Ҳаким, Сақили Баёт Нигор деб номланган қисмлар мавжуд. Сегоҳ мақоми туркум тарзида ижро этилса, Таснифи Сегоҳдан бошланади. Таснифи Сегоҳнинг куй мавзуи Сегоҳнинг бошқа чолғу қисмлари ва шўҳбаларида тез-тез намоён бўлиб туради. Таржеи Сегоҳ хоналари Таснифи Бузрукдаги Пешравларни эслатади. Хафифи Сегоҳ чолғу йўли Таснифи Сегоҳнинг маълум вариантыдир. Дойра усуллари ҳам бир-биридан фарқ қилмайди.

Гурдуни Сегоҳ куйи машҳур бўлиб, жуда ёқимли эшитилади. Сегоҳ муҳаммасидаги хона ва бозғўйларнинг ҳар бири тўрттадан бўлиб, 16 тактдан иборат. Сегоҳнинг Мухаммаси Ажам, Мухаммаси Мирзо Ҳаким, Сақил Баста Нигор чолғу қисмлари куй тузилиши жиҳатдан ранг-баранг оҳанглардан иборат. Сегоҳ мақомининг чолғу қисмлари ижросидан сўнг ашула қисмига ўтилади. Ашула қисмлари шўҳбалари икки гуруҳдан иборат бўлиб, биринчи гуруҳга Сараҳбори Сегоҳ, Талқини Сегоҳ, Насри Сегоҳ, Наврўзи Хоро, Наврўзи Ажам ва Уфари Сегоҳ қисмлари киради. Бу шўҳбалар бир неча тароналари билан туркум тарзида ижро этилади. Бу шўҳбалар орасида Сараҳбори Сегоҳда етти тарона, Талқини Сегоҳда, Насри Сегоҳ ва Наврўзи Ажамда биттадан тарона, Наврўзи Хорода учта тарона мавжуд. Бу шўҳбалар орасида учта наср шўҳбалар бўлиб, улар Насри Сегоҳ, Наврўзи Хоро ва Наврўзи Ажам номлари билан машҳурдир.

«Хоро» сўзи арабчада тоғли жой, «Ажам» ибораси шарқ халқлари

номланиши ифо- дасидир.

Ашула бўлими Сарахбори Сегоҳ шўҳбаси билан бошланади. Сўнгра унинг тароналари ўзига хос янграйди. Охирги еттинчи таронаси супориш деб аталади. Сарахбори Сегоҳга Талқини Сегоҳ шўҳбаси уланиб кетади. Талқини Сегоҳ бетакрор ашула йўли бўлиб, кўпроқ Хусайний Наво оҳангини эслатади. Насри Сегоҳ талқини Сегоҳ билан ҳамоҳангдир. Лекин янгича оҳанг ва мазмун касб этади ва авжида Наво ва Ораз намудлари учрайди. Наврўзи Хоро, Наврўзи Ажам, Наврўзи Сабо шўҳбалари ўтмишда ўн икки мақом тизимидаги шўҳбалар номи билан саналади. Наврўзи Ажам шўҳбасининг куй тузилиши бўйича бошқа шўҳбалардан фарқ филади. Унда Турк авжи орқали Уфари Сегоҳга уланиб кетади. Сегоҳ мақом йўллари асосида жуда кўп халқ куйлари ва ашула йўллари яратилган бўлиб, якка созларда, халқ чолғу дасталари, ашулачилар ансамбллари томонидан севиб иж- ро этилади.

Сегоҳ оҳанглари замирида авж ҳам яратилган бўлиб, Сегоҳ намуди деб юритилади. Сегоҳнинг иккинчи гуруҳ шўҳбалари Мўғулчаи Сегоҳ ва сегоҳ оҳанглари асосида яратилган куй ва ашулалардан иборат. Мўғулчаи Сегоҳ ўз шаҳобчалари билан бошқа мақомлардаги мўғулчалардан фарқ қилади. Унинг таркибида Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар йўлларида ташқари чапандоз дойра усуллари ижро этиладиган нимчўпоний дейилган шаҳобчаси ҳам бор. Мўғулчаи Сегоҳнинг Талқинчаи Мўғулчаи Сегоҳ, Нимчўпоний, Қашқарча, Соқийнома ва Уфарлари унинг куй тузилмалари негизида юзага келган. Мўғулчаи Сегоҳ талқинчаси кетидан уланиб айтиладиган шаҳобчаси «Каримқулбеги» деб номланади. Мўғулчаи Сегоҳнинг иккинчи шаҳобчаси Нимчўпоний ҳам халқ орасида Каримқулбеги деб аталади. У Сегоҳнинг бош пардасидан бошланади. Авжида Сегоҳ намуди ва турк авжидан фойдаланилган. Каримқулбеги XIX аср охири ва XX аср бошларида яшаган машҳур хонанда ва бастакордир. Мўғулчаи Сегоҳнинг охирги шаҳобчаси Уфар қисмидир. Уфари Мўғулчаи Сегоҳ ўзига хос нодир ашула йўлларида бўлиб, шўхчан янграйди.

Сегоҳнинг чолғу ва ашула бўлими жуда ёқимли куй ва ашулалардан

иборат бўлиб, улар асосида жуда кўп куй ва ашулалар яратилган. Улардан бири халқ орасида машҳур бўлган «Гиря I-II» ашулаларидир.

«Гиря 1» Чапандоз усулида ижро этилиб, мухаммас шаклидаги шеърлар билан ай- тилувчи кичик ҳажмли ашуладир. Унинг авжида намудлар тушиб қолдирилган.

Қўшилсин бу мухаммас базм ичра савти гулёра

Қўйинг йўл бермангиз улфатлар ичра бўлса агёра.

Гиря иккинчининг куй тузилиши биринчидан фарқ қилади ва жадалрок сурхатда ижро этилади. «Фиғон», «Сувора», «Гулузорим» каби ажойиб ашула йўллари ҳам Сегоҳ садоларига асосланган. Сегоҳ йўллари заминида жуда кўп чолғу йўллари, махсус сурнайда чалинадиган куйлар ҳам яратилган эди.

Мушкулоти Сегоҳ ва унинг Уфари, Патнисаки Сегоҳ, Сайқал, Наврўзи Ажам ва унинг тароналари, Уфари Ажам шу кунгача севиб ижро этилади. Сегоҳ йўллари Хоразмда ҳам кенг тарқалган бўлиб, «Норим-Норим» куйи, «Феруз» ашуласи, «Эшвой» кўшиғи ўзининг оҳанглари жиҳатдан Сегоҳ йўлларининг ўзгача кўринишидир. Сегоҳ мақомининг чолғу ва ашула қисмлари ва улар асосида юзага келган намуналар ўзининг бадиий - эстетик қиммати билан муסיқа меросимизда сезиларли ўрин эгаллайди.

СЕГОҲ МАҚОМИНИНГ ТУЗИЛИШИ

ЧОЛҒУ БЎЛИМИ

1. Таснифи Сегоҳ
2. Таржеи Сегоҳ
3. Хафифи Сегоҳ
4. Гардуни Сегоҳ
5. Муҳаммаси Сегоҳ
6. Муҳаммаси Ажам
7. Муҳаммаси Мирзо Ҳаким
8. Сақили Баста Нигор

ИРОҚ МАҚОМИ

Ироқ мақоми қадимги мақомлардан бўлиб, у ҳақда маълумотлар минг йилдан буён манбаларда қайд этилади. Бу даврларда лад қурилмалари куй ва ашула бўлимлари бир неча бор ўзгариши табиий бўлиб, «Шошмақом» таркибида эса асрлар оша такомиллашуви натижасида ўзига хос ўринга эга бўлган мақомдир. «Ироқ» ибораси Шарқда машҳур бўлган араб мамлакати ва унга нисбатан берилган мақом номидир. Мақомлар қадимдан машҳур мамлакатлар, шаҳарлар, яратилган бетакрор бастакорлар номлари билан номланиб келган.

«Ироқ» мақоми шарқ халқлари муסיқасида муҳим ўрин тутди ва турли халқларда бир- бирига ўхшамаган ўзига хос оҳанглар асосида юзага келган. Шашмақомдаги Ироқ мақоми эса ўзбек ва тожик халқлари муסיқасининг лад-тоналлиги, вазн ва усуллари, куй тузилиши хусусиятлари орқали чамбарчас боғлиқдир. Унинг таянч пардалари I, IV, V, VI- босқичлардир.

Ироқ мақоми ҳам чолғу ва ашула бўлимидан таркиб топган бўлиб, унинг чолғу бўлимида Таснифи Ироқ, Таржеи Ироқ, Мухаммаси Ироқ, Сақили Ироқ 1, 2, Сақили Калон дейилган куй йўллари мавжуддир.

Таснифи Ироқ ушбу мақомнинг бош куй мавзуи бўлиб, анча кенг. Саккизта хона ва бозгўйдан иборат. Ироқ мақомининг Тасниф, Таржеҳ, Мухаммас ва Сақил йўллари яхлит ҳолда бирин-кетин ижро этилгандан кейин, унинг ашула бўлими шўхбаларига ўтилади. Улар Сараҳбори Ироқ, Мухайяри Ироқ, Чамбари Ироқ ва Уфари Ироқ деб номланади.

«Ироқ»да иккинчи гуруҳ шўхбалари учрамайди. «Ироқ» мақоми шўхбаларининг куй тузилиши ва ижро этиш услуби мураккаб бўлгани учун кўпчилик хонандалар ижро эта олмаганлар. Лекин профессор Фитратнинг ёзишича, машҳур Бухоролик мақомдон ҳофиз Ота Жалол Мухайяри Ироқ асосида беш қисмли Савт шўхбасини яратган ва «Савти Жалолий» деб номланган. Унинг Талқинча, Қашқарча, Соқийнома, Уфар шаҳобчалари бўлган.

Ироқнинг ашула йўллари туркум Сараҳбори Ироқ билан белгиланади. Бу

ашула йўлининг куй тузилиши жуда мураккаб бўлиб, у кичик октаванинг «ля» пардасидан бошланиб, икки ярим октавагача, яхни учинчи октаванинг “ре” пардасигача кўтарилади. Бу ижрони камдан - кам ҳофизлар бажаришган бўлиб, кўпроқ хотин-қиз овозлар бўлган мақом ансамблларда авжларини тўлдирганлар.

Сараҳбори Ироқ чолғу муқаддимасидан сўнг икки байтдан иборат ашула жумлалари билан бошланади. Учинчи хати ўрта парда, яхни Миёнхат, тўртинчи ва бешинчи хатлар Зебо пари авжи, олтинчи ва еттинчи хатлар - Мухайяри Чоргоҳ намуди, охири хат тушуриш қисмларидан иборат.

Сараҳбори ироқ халқимиз орасида ироқ номи билан машҳур ҳамма куй ашулаларнинг асоси бўлиб хизмат этган. Сараҳбори ироқ ўқилгандан сўнг унинг олти таронаси бирин-кетин ижро этилади. Қолган тўрт таронаси эса Наср дойра усулида ижро этилади.

Сараҳбори Ироқ тароналари билан биргаликда ижро этилгандан сўнг Мухайяри Ироқ шўҳбасига ўтилади. Мухайяри Ироқ наср шўҳбаси бўлиб, Мухайяри Чоргоҳ намудининг турли баландликларда такрор ижро этиладиган вариантдир. Мухайяр - «танлаб олинган» деган маънони билдиради. Мухайяри Ироқ Дугоҳ мақоми ладига мос бўлиб, Чоргоҳ шўҳбаси билан ҳамоҳанг куйланади. Шунинг учун унинг асосида яратилган намуд «Мухайяри Чоргоҳ» деб аталиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Мухайяри ироқ мунгли, дардли, таъсирчан янграйди.

Мухайяри Ироқ ижросидан сўнг унинг тўрт таронаси ва сипориши ўқилади. Биринчи таронаси Фарғона ва Тошкентда машҳур бўлган «Чоргоҳ-2»нинг ўзидир. Лекин авжида мухайяри Чоргоҳ намуди киритилган. Иккинчи тарона ҳам Чоргоҳ йўлларини эслатади. Учинчи ва тўртинчи тароналари куй тузилиши бошқача бўлиб, бастакор оҳанглардан иборат. Супориш эса Сараҳбори Ироқ куй жумлаларидан иборат.

Ироқ мақомининг яна бир шўҳбаси Чамбари Ироқ деб номланиб, биргина ашула йўлидан иборат. Чамбари Ироқ Фарғона ва Тошкентда машҳур бўлган «Сувор»ни эслатсада, талқинча дойра усулида ижро этилади. Чамбари Ироқ

чолғу муқаддима билан бошланади. Унинг биринчи хати - Даромад, иккинчи ва учинчи хатлар - ўрта пардаларда ижро этиладиган Миёнхат, тўртинчи хати Зебо пари авжи, бешинчи, еттинчи хатлар Миёнхатнинг янгиланиши, охириги хати эса туширим қисмларидан иборат. Ироқ мақомининг Уфари мухайяри Ироқ билан оҳангдош бўлиб, унинг Уфар дойра усулидаги кўринишидир.

Умуман олганда, Ироқ мақоми туркум бошқа мақомларга нисбатан анчагина ихчам, унинг таркибида Сараҳбор ва биттагина Наср шўҳбаси ҳисобланган Мухайяри Ироқ мавжуд бўлиб, унда «Талқин» ёки «Чапандоз», иккинчи гуруҳга кирадиган «Савт» ва «Мўғулча» шўҳбалари ҳам йўқ. Лекин Ироқ йўллари асосида жуда кўп куй ва ашула йўллари яратилган бўлиб, мисол учун Чўли Ироқ, Уфари Мушкулоти Ироқ, Тошкент Ироқи, Бозургоний, Сурнай Ироғи ва қатор ижроларни кўрсатиш мумкин. Шундай қилиб, Ироқнинг чолғу йўллари ижро этилиб, унинг Сараҳбори ва Наср шўҳбалари тароналари билан ўқилгандан сўнг Уфар қисми ва супориш билан туркум тугалланади.

ИРОҚ МАҚОМИНИНГ ТУЗИЛИШИ

ЧОЛҒУ БЎЛИМИ

1. Тасниф
2. Таржеъ;
- 3) Чамбари Ироқ (сурнай);
- 4) Фарфари Ироқ (сурнай);
- 5) Муҳаммаси Ироқ;
- 6) Сақили Ироқ;
- 7) Сақили Ферузшоҳий;
- 8) Сақили калон

Юнус Ражабий (юқорида, ўртада) республика радиоси мақомчилар ансамбли даврасида.
1961 йил.

Юсуфжон қизик Шакаржонов (ўртада), Маҳмиржон Узоқов (ўнгда), Жўрахон Султонов
(чапда). 1955 йил.

МУСИҚА МАДАНИЯТИМИЗ НАМОЯНДАЛАРИ

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ (1825-1897)

Комил Хоразмий Хива шаҳрида мадраса мударриси Абдулла Охун оиласида дунёга келган. Отасининг назорати остида ўқиб жуда кўп билимларнинг соҳибига айланди. Натижада забарбаст шоир, муסיқашунос, созанда бўлиб етишди.

Унинг устозлари замонасининг забардаст созандалари ва мақом таҳлимотчилари бўлган. Бухородан «Шашмақом» ни Хоразмга олиб келган Ниёзхўжанинг шогирдлари Муҳаммаджон сандиқчи, Абдусаттор маҳрам, Худойберган этикчиларидан таҳлим олди. Ғазаллардан девон тузади ва муסיқа устаси сифатида танбурнинг 18 пардасига қараб 18 чизик чизиб, нечанчи пардада ўйналса, нохуннинг уришига биноан нуқталарни жойлаштирган ва шу тариқа Хоразм «Танбур чизиги»ни яратган. Комил Хоразмий Муҳаммад Раҳимхон Соний Феруз саройида мартабали лавозимларда ишлаб унинг ҳомийлигида ижод қилган. Комил Хоразмий «Танбур чизигини» бошлаб берган бўлсада у олти ярим мақомнинг бир мақомини «рост»ни қоғозга туширган, қолган беш ярим мақомнинг унинг ўғли, машҳур бастакор Расул Мирзо ва хоннинг назорати остида хон созандалари, Комил Хоразмий шогирдлари амалга оширганлар ва Комил Хоразмий ҳаётлигида ниҳоясига етказилди. Отасини эзгу ишини давом этирган Комил Хоразмийнинг ўғли Муҳаммад Расул Мирзо 1922 йилда 83 ёшда вафот этган ва ўзининг хусусий мадрасасига дафн қилинган.

Комил Хоразмий ва унинг шогирдлари томонидан халқнинг бебаҳо мулки - мақомларнинг ноталаштирилиши жаҳон муסיқа маданияти хазинасига қўшилган улкан бойлик сифатида эхтироф этилди.

ОТА ЖАЛОЛИДДИН НАЗИРОВ (1845-1928)

Ўзбек мусиқа маданиятининг атоқли арбоби,
Шашмақом ижросининг билимдони, Ота Жалол
Носиров мақомдон устоз сифатида санъаткорлар ва
шинавандалар орасида ўз даврида машхур бўлиб
ҳозиргача, унинг муборак номи эҳзозланади.
Бухорода биринчи мусиқа мактабининг очили- ши,
Самарқандда мусиқа билим юртининг ташкил
топиши, шашмақомнинг ёзиб олиниши ва сақлаб

қолиниши унинг номи билан боғлиқдир. Уста Шоди, Домла Ҳалим, Левича
ҳофиз, Бобоқул Файзуллаев, Хожи Абдулазиз, каби мақом хонандалари Ота
Жалол Носировдан таҳлим олишган. Ота Жалол Носиров 1845 йили Бухоро
шаҳрининг Эшон пир маҳалласида таваллуд топган. Унинг оиласи мусиқага
мойил бўлиб, акаси Мулла Хайрулло маҳоратли мақом ижрочиси, унинг ўғли
Каромат эса, уста камончилардан эди. Ана шу муҳит уни мусиқа билан
шуғулланишига шароит яратиб беради. У саккиз ёшидан мусиқа билан
шуғулланади ва ўша даврнинг Тиллабой, Мирзо Ҳидоят, Абдурахмонбек, Мир
бобо сингари машхур хонанда ва созандаларидан сабоқ олади. Натижада 20
ёшидаёқ шашмақомни тўлиқ ўзлаштириб олди. Унинг даврағини эшитган
Амир Музаффархон саройга таклиф этиб сарой ҳофизи этиб тайинлайди. Амир
Олимхон даврида эса «Мироҳўр» унвони берилади.

1920 йилда Бухорода «Шарқ мусиқа мактаби» очилиб, бир қанча ҳофиз
ва созанда- лар жалб қилинади ва Ота Жалол Носиров ўзи бош бўлиб
шашмақомни ўргата бошлайди. 1923 йили В.А. Успенский Ота Жалол Носиров
ва Ота Ғиёс Абдуғаниевлардан шашмақомнинг барча туркумларини ёзиб олади.
Шашмақомнинг ўша даврда нотага олиниши ва 1924 йилда нашр қилиниши
катта воқеа сифатида баҳоланади. Ва кейинги ноталаштириш жараёнларига йўл
очиб беради.

Ота Жалол Носиров фақат хонанда ва созанда эмас, балки бастакор

сифатида ҳам ижод қилганлиги манбаларда кўрсатилади. Устоз Шашмақомнинг мушкилот қисмларини тартибга солган айрим шўхбаларини кенгайтирган ва қўшимча қисмлар басталаган. Сегоҳ мақоми ижросига савт усули билан бир неча қисмли шўхба басталаган. Ушбу шўхба ижроси «Савти жалолий» деб номланади.

1925 йилда Ота Жалол Носиров Самарқандга таклиф этилади. Бу ерда ёшларга мақом ижроларини ва йўлларини ўргатади, концертларда иштирок этади. Хожи Абдулазиз, Юнус Ражабий, Мулла Тўйчи Тошмухаммедов, Шорахим Шоумаровлар билан ижодий мулоқотда бўлди. Ва улар устоздан шашмақом йўлларини ўрганадилар, ва маслаҳатлар олиб турадилар. Ота Жалол Носиров ижрочилик услубидан баҳраманд бўлган ўнлаб шогирдлар кейинчалик мақом ижрочилиги санъатини ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Ота Жалол Носиров мусиқа маданиятимиз тарихидан шашмақом билимдони ва тарғиботчиси, машҳур ҳофиз, ва созанда кўплаб мақом ижрочиларининг устози сифатида ўзидан ўчмас ном қолдирган улўф санъаткордир.

ҲОЖИ АБДУЛАЗИЗ АБДУРАСУЛОВ (1854-1936)

Хожи Абдулазиз Абдурасулов машҳур ҳофиз ва бастакор сифатида шуҳрат қозонган бўлиб, Самарқанд, шаҳрида кўк масжид маҳалласида тўқувчи оиласида таваллуд топган.

Унинг мусиқага бўлган ҳаваси ёшлиқдан бошланиб, танбурчи Хожи Раҳимқулга шогирд бўлиб тушади ва мақом йўлларини ижрочиси Боруҳ ҳофиздан ашулалар ўрганади ва бирга куйлай бошлайди. Кейинчалик «Шашмақом»ни мукаммал ўрганиш мақсадида Бухорога

бориб, машҳур мақомдон устоз Ота Жалол Носировдан сабоқ олади. Абдулазиз икки марта Маккага ҳаж сафарига боради ва сафар давомида турли миллат куй ва қўшиқлари билан танишади. Хожи Абдулазиз танбурни жуда яхши чертсада,

ашулаларни кўпроқ дуэтлар жўрлигида ижро этарди. Унинг дастурларидан юзлаб ашулалар ўрин олган бўлиб, ҳофизликдан ташқари бастакорлик билан ҳам шуғулланарди. У яратган «Гулзорим» «Бозургоний», «Бебоқча» «Қурбон ўлам» ашулалари эл орасида машҳур ижро саналади. 1909 йилда унинг ижросида Рига «Грамафон» фирмаси «Ироқ», «Насруллои», «Ушшоқлар»ни ёзиб олган. 1928 йилда Самарқанд мусиқа ва хореография институтига ишга олинади ва у ерда бўлғуси машҳур санъаткорлар М.Ашрафий, Т. Содиқов, М.Бурхонов, Д.Зокиров ва бошқалар унинг ижодидан баҳраманд бўладилар. Устоз санъаткор мақом ижроларини бойитиб, жумладан «Ушшоқ»ни «Самарқанд ушшоқи», «Қашқарчаи ушшоқ» йўлларини ва яна бир неча ижроларини яратади. Устоз жуда кўп шогирдлар етиштиради. Машҳур санъаткор Юнус Ражабий шундай эслайди: - Пойтахт Самарқанд шаҳридаги пайтларда, Ризқи Ражабий, Имом-жон Икромов, яна бир қанча санъаткорлар Ҳожи аканинг уйларида яшаб қўшиқ ўрганардик. Мен Ҳожи ака айтган қўшиқлардан таъсирланиб эрталабгача ухлай олмасдим. Ва бирорта куйни дилимга жойлаш учун секин хиргойи қилиб такрорлардим. Борди-ю, бирор жойни хато қилсам борми, Ҳожи ака ётган жойида менга қайрилиб, «Ҳой Юнусвой, ундоқ эмас на бундоқ бўлади» деб ўзлари айтиб берардилар. Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов ижросида қатор қўшиқлар грампластинкаларга, радио тасмаларига ёзиб олинган. Устоз ҳофиз саксон ёшда ҳам 1933 йил феврал ойида бўлган Ўзбекистон санъаткорларини биринчи слётида қўшиқ айтиш бахтига муяссар бўлган. Шу куни Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов ва домла Ҳалим Ибодовга «Ўзбекистон халқ ҳофизи» фахрий унвони берилди. Устознинг табаррук номи мустақиллик йилларида ҳам эҳозланди Президентимиз фармони билан «Буюк хизматлари учун» ордени берилди. Унинг номида Самарқанд шаҳрида ёш хонандаларнинг республика кўрик танлови ўтказиб турилади.

МУЛЛА ТҶЙЧИ ТОШМУҲАММЕДОВ (1866-1945)

Ўзбек кўшиқчилиқ санъатида ўзидан ўчмас из қолдирган машҳур Ҳофиз Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов Тошкент шаҳрининг «Гулбозор» маҳалласида бўзчи оиласида таваллуд топган. Дастлаб Абдулла Қори мактабида таҳсил олган ва исломий илмлар билан бир қаторда Шерозий, Машраб, Фузулий, Ҳувайдо, ғазалларини тинмай мутоала қилади. Ундаги санъатга бўлган ҳавас ўқиган ғазаллари ва Ҳофизларнинг хонишлари орқали уйғонади, ўзи ҳам шу йўлни танлайди.

Дастлабки музика таҳлимини амакиси Уста Қўчқордан олади. Сўнгра устози Убайдулло Андалибдан кўшиқ айтиш сирларини ўрганади. Аста секин Тошкент Ҳофизларини назарига туша бошлайди. Шобарот танбурчи, Шожалил Ҳофиз, Муҳаммад Умар, Абдуқаҳҳор ва Назархон Ҳофизлар билан бирга ижод қилиб, ашула йўлларини ўрганади. Тез орада сайл ва тўйларда йиғинларда қатнашиб, эл оғзига тушади. Замондош шоирлар Камий, Мискин, Хислатлар билан ҳамкорликда ижод қилиб, улар иштирокидаги йиғинларда қатнашади ва Бухоро, Самарканд, Қўқон, Андижон, Марғилон шаҳарларига ҳам бориб ашула йўлларини ўрганади, ўзига хос ашулачилик услубини яратади. Шоир Хислат Мулла Тўйчи Ҳофизга атаб «Армуғоний Хислат» девонини тузган. Ушбу девондаги барча ғазаллар Ҳофиз томонидан ижро этилган.

1904-1907 йилларда ўзбек халқининг куй ашула ва мақомлари биринчи марта гра-мафон пластинкасига ёзилади. Тўйчи Ҳофиз ижросида «Дугоҳ Хусайн», «Чоргоҳ», «Баёт», «Ушшоқ», «Гиря», «Дилхирож», «Гулёр шахноз», «Кўчабоғи», «Эшвой», «Курт» сингари ашулалар пластинкага ёзилади. 1905-йилда ёзилган «Баёт» туркумлари пластинкаси ушбу сатрлар муаллифида сақланади. Тўйчи Ҳофиз тез-тез сафарларда бўлиб фақат Ўзбекистон ва кўшни республикаларда эмас, Шарқ мамлакатларида ҳам танилди.

Айниқса, шарқий Туркистонда, Қашқарда жуда машҳур эди. 60 йиллик ижодий фаолиятини санъатга бағишлади ва халқ хурматиغا сазовор бўлди. Ўзбекистон халқ арти-сти унвонига мушарраф бўлди. Кўплаб шогирдлар етиштирди.

МАДАЛИ ҲОФИЗ РАҲМАТИЛЛО ЎҒЛИ (1867-1930)

Фарғона анъанавий ижрочилигининг моҳир билимдони Мадали ҳофиз Шаҳрихон шаҳрида туғилди. Отаси асли косиб бўлиб, диний илмларни пухта эгаллагани учун Раҳматилло Қори номи билан машҳур эди. Ўғли Мадалибекни ҳам косибликка берди. Лекин кўшиққа бўлган ҳавас уни машҳур танбурчи ҳофиз Нурухун акага эргаштирди. Замондош шоирлар Оразий, Ҳайратийлар билан ҳамкорлик қилади. Ўша даврда

Марғилонда гуллаб яшнаган маданий муҳит уни ўзига чорлади ва шу ердан уйланиб, муқим яшаб қолди. Бу ерда Юсуф қизик, Матҳолиқ ҳофиз сингари санъат дарғалари билан яқиндан танишди. Унинг овози шу қадар баланд бўлган эканки, «Мадали ҳофиз Марғилонда кўшиқ айтса, симда (Фарғонада) эштиради», - деган ибора халқ ичида машҳур бўлган.

Муқимий, Завқий, Хазиний, Писандий, Рожий каби машҳур шоирлар билан ижодий ҳамкорлик қилади. Уларнинг ғазаллари замирида қатор кўшиқ ва яллалар яратади. Айниқса, Муқимий ғазаллари билан айтиладиган «Абдурахмонбеги» кўшиқлар мажмуаси ҳозиргача севиб куйланади. Ҳофиз «Чормақом»нинг машҳур ижрочиси сифатида халқ орасида машҳур бўлган.

Мадали ҳофиз «Қаландар»лар, «Тановор»лар, кўшиқ ва яллаларни тўплаб ўзи ижро қилди ва шогирдларга ўргатди. Ҳатто Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов ҳам Мадали ҳофизнинг олдига келиб кўшиқлар ўрганиб кетар экан. Бунинг далили сифатида Мулла Тўйчи ҳофиз Мадали ҳофизга шоир Хислатнинг «Армуғони Хислат» баёзини совға тариқасида бериб кетган экан. Бу баёз ҳозиргача устознинг фарзандларида сақланиб келади.

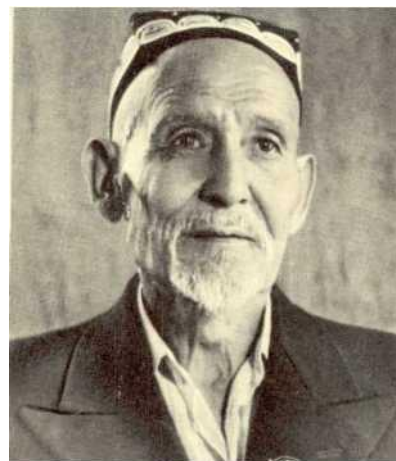
Мадали ҳофиз ўзбек кўшиқчилик санъатига ялла йўлларини олиб кирди. «Шошмақом»нинг «Бузрук» мақомидаги «Савти сарвиноз» ҳамда «Сегоҳ» шўҳбаларининг муаллифи сифатида, Мадалибек номи «Ўзбек халқ мусиқаси» китобида кўрсатиб ўтилган.

1912 йилда «Роберт Кенц» фирмаси экспедицияси даврида ҳофизнинг

«Абдурахмонбеги» кўшиқлар мажмуасини пластинкага ёзиб олади. Бу пластинка ҳозиргача ҳофизнинг ўғли, таниқли бастакор Мамасиддик Мадалиевда сақланади. Мадали ҳофиз ҳар бир кўшиқни талабчанлик билан моҳирона ижро этгани ва шогирдларидан ҳам шундай талаб қилгани учун «Ноёб» деган таҳаллусга эга бўлган эди. Мадали ҳофиз олтмиш уч йил умр кўриб, Марғилон шаҳрида вафот этди. Ўзининг восиятига кўра Хўжамаҳоз мазорига дафн этилган.

УСТА ОЛИМ КОМИЛОВ (1875-1954)

1935 йил Англия пойтахти Лондон шаҳри. Мухташам томошагоҳда жаҳон халқларининг санъат фестивали ўтмоқда. Навбат Ўзбекистонлик санъаткорлар Тамарахоним ва Уста Олим Комиловларга берилади. Уста Олим чалган доирага Тамарахоним «Пилла» рақсига тушиб томошабинларни лол қолдирадилар. Қарсақлар остида ижрочилар яна сахнага таклиф қилинади. Бу сафар «Пахта» рақси ижро этилади. Томошабинлар оёқларида қалқиб туришиб, иккала санъат- корни олқишлашади. Бутун томошагоҳни ларзага келтир ган, гумбурлаган чилдирма овозини Лондонликлар биринчи бор кўришлари ва ри эди. Уста Олим Комиловнинг бетакрор доира овози эди. Рақсдан сўнг олдинги қаторда ўтирган Буюк Британия қироличаси Мария Ложалон сахнага чиқади. Уста Олимнинг чилдирмасини кўлига олиб кўради. Бу доира созидан юракни тўлқинлантирувчи садо чиқарган панжаларни мўҳжиза деб атайди. Ушбу мўҳжизакор панжалардан гипсга нусха олиб, Лондон музейига қўйишга фармон беради. Ўзбек санъаткорларига қойил қолган қиролича ўз кўли билан Уста Олим Комилов, Тамарахонимга фестивал олтин медалини тақиб қўяди. Уста Олим Комиловнинг бу панжа нусхаси ҳозиргача Лондон музейида сақланмоқда. 1875 йилда Марғилонлик оддий тўқувчи оиласида дунёга келган Уста Олим Комилов шундай буюклик даражасига етган санъаткордир. Ёшлигида арава

тузатувчи устага шогирд тушади, 12 ёшдан бошлаб Масаид отадан чанг ва доира чалишни ўрганади. Лекин доирага бўлган ҳавас унга кўпроқ илҳом келтирар эди. Натижада доира созининг устаси бўлиб етишади.

Машҳур санъаткор Муҳиддин Қори Ёқубов 1926 йилда тузган ўзбек этнографик фолхклор ансамблига Уста Олим Комиловни таклиф қилади. У бу ансамбл таркибида Россиянинг жуда кўп шаҳарларида ва Кавказ ортида гастролда бўлади, сўнгра ўша даврда республика пойтахти бўлмиш Самарқанд шаҳрига оиласини кўчириб келади. Турмуш ўртоғи Бегимхон ўзи билан синглиси Нурхон Йўлдошхўжаевани ҳам бирга олиб келади. Нурхон санъат соҳасида ишлай бошлайди. Бир йилдан сўнг Марғилонга қайтишганда, Нурхон акаси томонидан ваҳшийларча ўлдирилади.

Бу фожиа бутун республика санъат аҳлини ларзага солади. Бу ҳақда мусиқали драмалар сахналаштирилган, шеър ва қўшиқлар яратилган. Уста Олим Комилов машҳур санъаткор Тамарахоним труппасида узок йил фаолият кўрсатиб, дунёнинг жуда кўп мамлакатларида санъатини намоиш қилган. 1932 йилда меҳнат қаҳрамони унвони билан тақдирланган. 1937 йилда эса Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадасидан сўнг «Ўзбекистон халқ артисти» унвонини олади. Фарғона канали қурилишида ўзининг доира шодиёналари билан одамларни меҳнатга чорлайди. Уста Олим Комилов Ўзбекистон доирачиларининг пири устози ҳисобланади. Буни Ғофир Иноғомов, Қаҳрамон Дадаев, Одил Камолхўжаев, Талҳат Сайфуддинов, Дилмурод Исломов сингари доирачилар мамнуният билан гапиришади. Ҳозирда Марғилон шаҳридаги адабиёт ва санъат музейида устознинг кийимлари, шахсий буюмлари, орден ва медаллари ҳамда Лондон томошабинларини лол қолдирган чилдирмаси сақланмоқда. Машҳур санъаткор Уста Олим Комилов юртдошлари қалбига абадий муҳрланган.

ДОМЛА ҲАЛИМ ИБОДОВ (1878-1940)

Анъанавий кўшиқчилик санъатимизнинг ёрқин намоёндаларидан бири Домла Ҳалим Ибодов Бухоро шаҳрида тўқувчи оиласида дунёга келди. Ўн ёшидан таниқли хонанда ва созанда Уста Шароф раҳбарлигида дойра чертиб, халқ кўшиқларини ижро эта бошлади.

Устоз унга секин-аста «Шашмақом» намуналаридан таништира бошлади ва машҳур санъаткорлар Ота Жалол ва Ота Ғиёслар билан яқиндан танишишига ёрдам берди. Ўн саккиз ёшидаёқ Бухорода етук хонанда бўлиб элга танилди. У мақом намуналарини жозибали овози билан ижро этар, шина- вандалар қалбида завқ-шавқ уйғотарди. Ўзи устоз бўлиб ёшларга ашула, дойра усулларида дарс берарди.

1923 йилда Москвада биринчи қишлоқ хўжалик кўргазмасида Юсуфжон қизик Шакаржонов, Мулла тўйчи Тошмуҳаммедов, Аҳмаджон Умрзоқов, Шораҳим Шоумаров, Ғулом Зафарий, Абдуқодир Исмоилов, Тўхтасин Жалиловлар билан биргаликда қатнашиб зўр муваффақиятларга эришди. Сафардан қайтгач, машҳур хонанда ҳақида мана шундай мисралар ҳам битилди:

Москвага Домла Ҳалим қилди сафар.

Кўшиқ билан унда топти кўп зафар.

1928 йилда Самарқандда муסיқа ва хореография институти очилиши муносабати билан Домла Ҳалим Ибодов бу ерга таклиф қилинади ва муסיқашунос Н. Н. Миронов ундан «Шашмақом» нинг кўпгина намуналарини ёзиб олади. Самарқандда у атоқли бастакор ва хонанда Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов билан бирга ҳамнафас бўлиб, жуда кўп концертларда, сайилларда иштирок этди.

Домла Ҳалим Ибодов 1931 йилдан бошлаб Ўзбекистон радиосида ишлай бошлади. У ижро этган «Савти Сарвиноз», «Қашқарчаи ушшоқ» «Ироқ»,

«Насруллои», «Мўғулчаи дугоҳ», «Тўлқин», «Наврўзи Сабо» сингари ашулалар ҳозиргача олтин фондда сақланади. 1933-1934 йилларда мусиқашунос Е.Е.Романовская Домла Ҳалим ижросида қатор куй ва кўшиқларни, мақом йўллариини ёзиб олади. Устоз қатор анжуманларда жумладан 1932 йилда Республика санъат курултойида, 1936 йилда санъаткорларнинг И-Республика конференциясида, 1937 йилда Москвада биринчи ўзбек декадасида қатнашиб, зўр муваффақиятларга эришди.

У жуда кўп иқтидорли шогирдларга устозлик қилди. Юнус Ражабий, Мухтор Аш- рафий, Толибжон Содиков, Мутал Бурхонов, Мардон Насимов, Дони Зокиров, Шариф Ра- мазонов, Набижон Ҳасанов, Олимжон Ҳалимов (хофизнинг ўғли, Ўзбекистон халқ артисти, бастакор) лар шулар жумласидандир.

Домла Ҳалим Ибодов санъатимиз олдидаги бебаҳо хизматлари учун «Ўзбекистон халқ ҳофизи» фахрий унвонига сазовор бўлган. Эндиликда унинг номи билан аталиб кели- наётган Бухородаги санъат билим юрти устоз орзу қилган хайрли ишларни адо этиб келмоқда.

Устоз санъаткор, мусиқий маданиятимизнинг атоқли намоёндаси Домла Ҳалим Ибодов 1940 йилда вафот этди. Устознинг мўхтабар номи, мазмундор ҳаётининг саҳифалари мусиқий санъатимиз тарихи зарварақларида жилоланиб, мангулик касб этиб турибди.

ХУЛОСА

Олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида миллий маданиятимизнинг улкан хазинаси бўлган мусикий ва қўшиқчилик санъатининг бой тарихини ўрганиш ва тарғиб этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Улуғ аجدодларимиз мусиқа ва қўшиқчилик санъатининг инсон шахсини камол топтириш, олижаноб инсоний фазилатларни тарбиялашдаги аҳамиятига юксак баҳо берганлар. Мусикий маданиятнинг барча турлари кишиларга бадиий-эстетик завқ берибгина қолмай, илмий тушунчалар билан ифодалаш ғоят мушкул бўлган олам сирлари ҳақида билимлар беради, ҳаёт ҳақиқатини бадиий-эстетик воситалар орқали идрок этишга яқиндан ёрдам беради.

Инсон борлигини, маънавий тараққиётини мусикий маданиятсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Инсоният тарихида ўчмас из қолдирган барча алломалар мусиқа ва қўшиқчилик санъатининг бой имкониятларидан тўла фойдаланишга, санъат орқали маънавий камолот чўққиларини забт этишга муваффақ бўлганлар. Буюк файласуф Абу Наср Фаробийнинг «Катта мусикий китоб»и, Абу Ҳамид Ғаззолийнинг «Диний билимларнинг тирилиши» асарларида, Ҳазрат Навоий, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қатор асарларида илгари сурилган инсон камолоти тўғрисидаги илғор ғоялари бугунги кунда ғоят қимматли ва ибратлидир.

Комиллар, улуғ алломалар назарида сўз илоҳий ва мукаддасдир. Қўшиқчилик санъати мўҳжизавий ва сеҳрли кучга эга бўлган сўзга оҳанг воситасида жозибадорлик бағишлайди, унинг таъсир кучини янада оширади, сўзга янги ҳаёт беради. Мусиқанинг ҳамоҳанглиги туфайли сўз инсон қалби ва шуурини ларзага келтирувчи, тўлқинлантирувчи кучга айланади.

Халқ миллий мусиқа ва қўшиқчилик санъатида халқимизнинг узоқ тарихи, орзу-армонлари, ҳаёт ҳақидаги билим ва тасаввурлари мужассамлашгандир. Ҳар бир халқнинг маънавий салоҳияти, жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссаси унинг мусикий маданияти билан белгиланади.

Ватан тарихи воқеа ва ҳодисалар тарихидан иборат эмас, балки маънавий юксалиш тарихидир. Ҳозирги халқимиз томонидан асраб авайлаб келинаётган ва абадийликка дахлдор мақом мусикалари, халқ анъанавий қўшиқлари донишманд ва ижодкор аجدодларимизнинг буюк кашфиёти, маънавий камолоти сари ташланган салмоқли қадамидир.

Шу ўринда шуни мамнуният билан таъкидлаш ўринлики, ўзбек халқининг неча асрлардан буён бизгача етиб келган мусиқий маданияти дурдоналари бугунга келиб тўлиқ тикланган ва ноталаштирилган. Бунда марҳум улуғ устозларимизнинг хизматлари бекиёсдир. Юз йиллар ўтгандан сўнг ҳам бу мерос янги-янги тўлдирилган ижролар билан сайқалланиб бораверади, халқимизнинг муқаддас маънавий бойлиги бўлиб қолаверади. Инсоният маънавий тараққиётининг муҳим қонуниятларидан бири шуки, инсон камолотга эришиб боргани сайин санъатнинг яратувчан қудратини тобора чуқурроқ ҳис эта бошлайди. Санъаткорнинг жамиятда тутган ўрни, аҳволи ва санъатга бўлган муносабати жамият маънавий салоҳиятининг ўзига хос мезони сифатида баҳоланиши бежиз эмасдир.

Мустақиллик йилларида маънавий қадриятларимизнинг тикланиши, мусиқий маданиятимизни янги босқичга олиб чиқишда, ўтган улуғ устозларимизнинг ижоди ва фаолиятини, уларнинг ўзига хос ва бетакрор ижрочилик маҳоратини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш учун катта имкониятлар яратди. Халқимизнинг бадий-эстетик маданияти, жумладан, мусиқий маданияти тарихида ўчмас из қолдирган ҳар бир санъаткор, ҳеч шубҳасиз, ўзи яшаган давр руҳини, мухлисларнинг эстетик диди, маънавий эҳтиёжлари ва салоҳиятини ўзида тўла мужассамлаштирган, ўз асарлари билан замондошларининг маънавий эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилган.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. И.А.Каримов. Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.
2. И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ қаби муқаддасдир. Т., «Ўзбекистон», 1995.
3. И.А.Каримов. Асарлар. 6- жилд. Т., «Ўзбекистон», 1998.
4. И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т., «Ўзбекистон», 1992.
5. Т.Маҳмудов. Мустақиллик ва маънавият. Т., «Шарқ», 2001.
6. Муаллифлар гуруҳи. «Ўзбекистон санъати». Т., «Шарқ» нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2001.
7. А.Жабборов, А. Бойқўзиев. Ўзбекнаво: устозлар, юлдузлар, шогирдлар. Т., «Чўлпон» нашриёти, 2000.
8. О.Сафаров “Шашмақом оҳанглари” Т “Шарқ” нашриёти. 2008
9. А.Одилов. Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи. Т., «Ўқитувчи» 1995.
10. С.Маннопов. Сўнмас наволар. Фарғона, 2003.
11. С.Маннопов. Олий ва ўрта махсус билим юртларининг санъат бўлимлари учун миллий анъанавий қўшиқчилик ихтисосидан қўлланма - дастур. Фарғона, 1994.
12. И.А.Каримов. Асарлар. 6- жилд. Т., «Ўзбекистон», 1998.
13. Муаллифлар гуруҳи. «Ўзбекистон санъати». Т., «Шарқ» нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2001.
14. А.Жабборов, А. Бойқўзиев. Ўзбекнаво: устозлар, юлдузлар, шогирдлар. Т., «Чўлпон» нашриёти, 2000.
15. О.Умаржонов. Жаҳон динлари. Фарғона, 2001.
16. Р.Юнусов. Истиқлол мафқураси ва мусиқий жараён. Т., 2002.
17. Р.Абдуллаев. Миллий истиқлол ва мусиқа. Т., 2002.
18. Р.Турсунов. Ашула ва рақс ансамбли билан ишлаш услубиёти. Т., 2002.
19. Мусиқа ижодиёти масалалари. Мақолалар тўплами. Т. «Янги аср авлоди»,

20. И.Ақбаров. Музыка луғати. Т., «Ўқитувчи», 1997.
21. А.Одилов. Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи. Т., «Ўқитувчи», 1995.
22. С.Маннопов. Сўнмас наволар. Фарғона, 2003.
23. Хоразм мақомлари II-жилд. Тошкент. 1982й.
24. К.Азимов. Ўзбекистон дирижёрлари. Тошкент 2001
25. Р.Турсунов.Халқ музыка ижодиёти ва адабиёти Тошкент 2003.
26. Р.Турсунов. С. Маннопов. Анъанавий кўшиқ ижрочилиги услубиёти.
Ижод дунёси нашриёти 2003
27. Матёқубов О. “Мақомот” Тошент 2004
28. “Шашмақом сабоқлари” 2-китоб Матёқубов О. 2005

Бухоро давлат университети

Муסיқий таълим йўналиши 4- курс талабаси Сувонова Ҳилола Садуллоевнанинг “Ўзбек бастакорлари ижодидан Шашмақом ва халқ қўйларининг таъсири” битирув малакавий ишига

ТАҚРИЗ

Битирувчи Сувонова Ҳилола томонидан ёзилган мазкур битирув малакавий иши Кириш, асосий қисм ва хулоса бобларидан иборатдир. Ишда асосан ёшларни мумтоз муסיқамиз гултожи бўлган мамақомлар тарихи билан таништириш ҳамда мақомларнинг тарбиявий аҳамиятини аниқлаш мақсад қилиб қўйилга. Ишнинг асосий бобида мақомларнинг нотага олиниш тарихи ва бастакорлар томонидан ёритилган ҳамда унда бизгача етиб келган “Шашмақом” нинг нашри тарихини ёзади. Энг муҳими мақомларнинг тарбиявий аҳамияти кенг кўламда ёритилишидир. Иш жуда мазмунли ва ихчам шаклда ёзилган бўлиб, у қўйилган мақсадга эришиш билан якунланади. Шу билан бирга ишда маълумжузъий нуқсонлар ҳам кўзга ташланади. Баъзи жумлаларнинг китобийлиги , келтирилган нота жадвалларининг кўримсизлиги шулар жумласига киради. Лекин бу нуқсонлар шунинг асосий аҳамиятини камайтирмайди. Иш мақоми тарихини ўрганишга қизиқувчилар учун муҳим материал бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Шу боис битирувчи Сувонова Ҳилола тамонидан ёзилган мазкур ишни давлат аттестациясидан ҳимояга лойиқ деб ҳисоблайман

Тақризчи:

Бухоро давлат университети

**Муסיқий таълим йўналиши 4- курс талабаси Сувонова Хилола
Садуллоевнанинг “Ўзбек бастакорлари ижодидан Шашмақом ва халқ
қуйларининг таъсири” битирув малакавий ишига**

ИЛМИЙ РАҲБАР ХУЛОСАСИ

Битирувчи Сувонова Хилола мавзуни танлангандан сўнг, биз ишнинг режасини туздик. Сўнгра иш муаллифи мавзуга доир адабиётлар йиғишни бошлади.

Сувонова Хилоланинг битирув малакавий иши икки боб ва 4 параграфдан иборат. Ишнинг кириш қисмида мавзунинг фанда ёритилиши даражаси, мавзунинг долзарблиги, тадқиқот объекти, методи, мақсад ва вазифалари тайёрланган. Асосий қисм бобда эса ўзбек халқининг миллий тарихи кенг маънода амалий асослар замирида ўзифодасидасини топган. Унда Бухоро, Хоразм, ва Фарғона-Тошкент мақом асослари батафсил ёритилган.

Ишнинг 2 бобида шашмақом яъни “Олти мақом” нинг яратилиши, унинг намоёндалари ўз ҳиссасини қўшган бастакорлар тўғрисида фикрлар юритилган.

Ишнинг охири хулоса қисмида эса миллий муסיқа маънавиятимизнинг ёшлар тарбиясидаги аҳамияти асослаб берилган. Умуман анча изланишлар ва ҳаракатлар эвазида ёзилган малакавий иш ёшларни миллий мусиқавий меросимиз шарҳи билан шаклантириб уларни муסיқий билимларини оширишга маълум даражада фойда беради деган ишонч билан уни ҳимояга тавсия этиш мақсадга мувофиқ деб ўйлайман.

Илмий раҳбар

Бухоро давлат университети

**Муסיқий таълим йўналиши 4- курс талабаси Сувонова
Ҳилола Садуллоевнанинг “Ўзбек бастакорлари ижодидан
Шашмақом ва халқ куйларининг таъсири” битирув малакавий
ишига**

ТАҚРИЗ

Сувонова Ҳилоланинг битирув малакавий иши икки боб ва 4 параграфдан иборат. Ишнинг кириш қисмида мавзунинг ёритилиши даражаси ўзбек бастакорлари ижодидан Шашмақом ва халқ куйларининг таъсири мақомлардаги ўрни катта аҳамият касб этилган

Ишда асосан ёшларни мумтоз муסיқамиз гултожи бўлган мақомлар тарихи билан таништириш ҳамда мақомларнинг тарбиявий аҳамиятини аниқлаш мақсад қилиб қўйилга. Ишнинг асосий бобида ўзбек бастакорлари ижодидан Шашмақом тарихи ёритилиб, унда бизгача етиб келган “Шашмақом” нинг наشري тарихини ёзади. Энг муҳими мақомларнинг тарбиявий аҳамияти кенг қўламда ёритилишидир.

Шу боис битирувчи Сувонова Ҳилола тамонидан ёзилган мазкур ишни ҳимояга лойиқ деб ҳисоблайман.

Тақризчи: